

ДВОРЯНСЬКІ ТА БУРЖУАЗНІ ІСТОРИКИ РОСІЇ ПРО ПРИЧИНИ ПЕРЕХОДУ ВІД РЕСПУБЛІКИ ДО ІМПЕРІЇ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

В. С. Шиловцева

Погляди та концепції істориків Росії у домонополістичний період¹ відносно історії пізньої республіки і встановлення імперії базувалися на дуже складній соціально-економічній та ідейно-політичній основі. Скасування кріпосного права та зміцнення капіталістичного способу виробництва, докорінні зміни у класовій структурі, прагнення буржуазії до політичного панування і страх її перед наростаючим рухом робітничого класу, наявність залишків кріпосництва і панування поміщицького землеволодіння — все впливало на аргументацію історичних досліджень і погляди дослідників. Відбивався у працях знавців античності і розвиток наукового та культурного життя держав Заходу, позначалися на них і політичні події.

Історична офіційна наука, відстоюючи непорушність самодержавства і залишки кріпосницьких відносин, домагалася, щоб історичні твори не збуджували думку читачів, намагалася звузити коло питань, над якими працювали б науковці в галузі стародавньої історії, до вивчення подій зовнішньої політики та історії царських династій².

Чимало дослідників у своїх історичних працях продовжували з'ясувати значення видатних державних осіб та державних установ, вважаючи, що саме вони відіграють вирішальну роль в історичному процесі.

Консервативна політична позиція буржуазних істориків та їх ідеалістична філософія призводили до думки про пасивність народних мас. Навіть і тоді, стверджував буржуазний історик С. М. Соловйов, коли народні маси активізуються, на передньому плані з'являються вожді, з якими «історія переважно і повинна мати справу»³. Наприклад, зрозуміти причини загибелі Римської республіки, характер того часу, на думку С. М. Соловйова, можливо лише вивчивши діяльність Юлія Цезаря, та його ставлення до окремих осіб, різних верств населення, до установ⁴.

¹ У статті розглядаються праці 60—90 рр. XIX століття.

² Наприклад, кращою серед учбової літератури з історії стародавнього світу визнавалася «Всеобщая история» реакційного історика Д. І. Гловайського саме тому, що автор велику увагу приділив подіям «зовнішньої політики», «історії політичній, династичним чварам та придворним подіям» (див. рецензія «Наша учебная литература». — Журнал министерства народного просвещения, 1868, ч. 137, № 3, стор. 956—957).

³ С. Соловьев. Наблюдение над исторической жизнью народов. — «Вестник Европы», 1868, кн. 12, стор. 682—684.

⁴ Там же.

Визнання певних закономірностей історичного розвитку давало змогу буржуазним історикам з'ясувати і більш реальні причини, що обумовлювали історичний процес. Під впливом історичної дійсності у роботах російських дослідників з історії Риму центральними ставали питання про аграрні відносини, долю селянства, про політичні перевороты, пробуджувався інтерес до економічних проблем, становища рабів і засобів використання їх праці. «Без розгляду стародавнього рабства, — писав історик В. К. Надлер, — та його економічних наслідків (зникнення дрібних власників, нагромадження багатства в руках небагатых капіталістів, зменшення вільного родонаселення, скупчення пролетаріату в містах) не можна з'ясувати багато явищ у грецькому та римському житті: як-то занепад республіканського духу, розвиток деспотизму і остаточне падіння суспільства»¹.

Та на першому місці для історика, твердили буржуазні історики, повинен бути уряд, якою б не була його форма, бо саме уряд відіграє вирішальну роль у розвитку суспільства.

Досліджуючи історію Римської республіки та причини її занепаду, буржуазні історики звертали особливу увагу на дефекти державних установ та політичних законів, а також нераціональні засоби ведення сільського господарства.

Так проблеми занепаду Римської республіки торкався в працях «Імператор Тіберій» і «Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит» М. П. Драгоманов².

Усвідомлюючи важливість і складність проблеми, М. П. Драгоманов відмічав велику увагу до неї істориків різних часів, а також тенденційність їх у висвітленні цієї проблеми. Погляди на причини занепаду Римської республіки і встановлення імперії, доводив він, формувалися під впливом політичних, соціальних, релігійних та національних ідей. Крім того, симпатії або антипатії дослідників до республіки чи імперії збуджувалися інтересами сучасності, бо події римської історії того періоду мали «занадто багато аналогій з новоевропейською історією». Часто, на думку М. П. Драгоманова, зверталися до цієї теми під впливом політики. Наприклад, твори Августіна, Маккіавелі, Монтеск'є, Наполеона III, де багато уваги приділяється падінню республіки і установленню імперії, були «маніфестами відомих політичних партій»³.

Свої погляди на історію переходу від республіки до імперії у Римі М. П. Драгоманов вважав цілком об'єктивними і безпристрасними. Та насправді склалися вони від великим впливом його політичних ідей.

Історію кожного народу, доводив М. П. Драгоманов, треба розглядати з двох боків — державно-національного і соціально-культурного. У Римській республіці, на його думку, були значні недоліки як з боку державно-національного, так і з боку соціально-культурного життя, бо там не було ніколи «ні демократії, ні свободи, ні справжньої політичної мудрості». Правила Римом декілька самодержавних магістратур і магістратів, які в тяжкі для держави часи незгодами та суперечками між собою створювали надзвичайний хаос: сенат проголошував диктатуру і відміняв будь-які конституційні гарантії, народні трибуни гальмували хід державного життя правом veto, всестанового суду не було. Народні ж збори через політичну нерозвиненість народу були не здатні постійно контролювати дії сенату і магістратів. За таких обставин кожне

¹ В. Надлер. Русские исторические руководства и их отношение к науке всеобщей истории, Харьков, 1864, стор. 18.

² М. Драгоманов. Император Тибериус, Киев, 1864; Його ж. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит, ч. I, К., 1869.

³ М. Драгоманов. Вопрос об историческом значении..., стор. 2, 3, 33, 285.

нове питання в житті суспільства розв'язувалося не шляхом «легальної агітації», а шляхом громадянських війн¹.

Усі ці недоліки державного устрою Риму здавалися М. П. Драгоманову важливою причиною занепаду республіки.

Не менш згубною для римського суспільства часів республіки вважав М. П. Драгоманов нерозумну національну політику. Сенат і римські установи, писав він, ставилися до підкорених народів дуже зневажливо, позбавляли їх права політичного і культурного розвитку, не допускали до управління республікою. А коли б римська аристократія, доводив М. П. Драгоманов, поширила права рівності на всі переможені народи і заснувала парламентарно-федеративну республіку, то не сталося б переходу до імперії. Правильному розв'язанню цієї проблеми завадив консерватизм «римських правлячих класів». Невміння вирішити національне питання сприяло поваленню республіканського устрою².

Епоху від Гракхів до Октавіана, на думку М. П. Драгоманова, треба називати епохою революцій, як це робить Т. Моммзен. Та Моммзен помиляється, стверджуючи, що революція тільки зруйнувала все, знищила старе і не створила нічого нового, говорить М. П. Драгоманов. Не погоджуючись з висновками західноєвропейського історика, він відстоює думку про прогресивність переходу від республіки до імперії. Римська імперія не була руїною після республіки, писав він, вона була свого роду поступом, якщо не з політичного боку, то з соціального і культурного³. За імперії багатшим стало духовне життя та значно більше прав одержала особа⁴.

М. П. Драгоманов до деякої міри ідеалізує імперію, вважаючи, що вона забезпечила «законні потреби великої країни» та задовольнила плебс і легіони роздачею земель, а люмпен-пролетаріат роздачею хліба⁵. На розвиток економіки, поширення рабства, зародження колонатних відносин, народно-визвольні рухи в римських провінціях М. П. Драгоманов не звертає уваги. Позитивне ставлення історика до Римської імперії витікало з його уявлення про закономірність і прогресивність історичного процесу. Всупереч поширеній теорії Гегеля про прогрес вселюдський, що забезпечується прогресом народів, вибраних «абсолютним духом», М. П. Драгоманов визнавав здатними до прогресивного розвитку всі без винятку народи. Кожен народ, стверджував він, проходить певні «більш чи менш загальні ступені розвитку». А пов'язував він їх з розвитком органів управління і державного устрою⁶.

Професор Московського університету В. І. Герье, крім лекційних курсів, в яких неминуче доводилося торкатися історії занепаду Римської республіки і встановлення імперії⁷, цю проблему спеціально розглядав у праці, присвяченій Августові⁸.

Історики, писав В. І. Гер'є, що пояснювали перехід від республіки до імперії лише поганими пристрастями керуючих осіб та хибами їх

¹ М. П. Драгоманов. Вопрос об историческом значении..., стор. 316—317, 395, 398, 401, 403.

² Там же, стор. 230, 313, 403.

³ М. П. Драгоманов. Автобіографія, Київ, 1917, стор. 12.

⁴ М. П. Драгоманов. Вопрос об историческом значении..., стор. 227; Його ж. Император Тиберий, Киев, 1864, стор. 53.

⁵ М. П. Драгоманов. Император Тиберий. Киев, 1864, стор. 42; Його ж. Вопрос об историческом значении..., стор. 12—13.

⁶ М. П. Драгоманов. Вопрос об историческом значении..., стор. 227.

⁷ У 1874—1875 рр. В. І. Гер'є читав спеціальний курс лекцій «Падение Римской республики», автографічний запис якого на 154 аркушах зберігається у рукописному відділі бібліотеки ім. В. І. Леніна (див. РО ГБЛ, ф. 70, папка 1, од. зб. 5).

⁸ В. И. Герье. Август и установление Римской империи.— «Вестник Европы», 1877, № 6, 7, 8.

характерів, честолюбством і властолюбством полководців, вважали це історичне явище випадковим. Сам В. І. Гер'є розглядав установлення імператорської влади у Римі як подію цілком закономірну, що була наслідком «природного пересування і нового групування елементів і сил», які становлять державне життя¹. Причини переходу до імперії корінилися у міському характері республіканських органів управління, які не могли забезпечувати інтересів обширної держави. За умов, що склалися в республіці, необхідні були єдність і централізація органів влади, підпорядкування нижчих магістратур вищим, доводив В. І. Гер'є². Згубило республіку постійне суперництво між магістратурами, сенатом і народними зборами³.

Як прихильник ідей буржуазного лібералізму, В. І. Гер'є вірив у непереможну силу вчасних і розумних реформ. Римська аристократія, вважає В. І. Гер'є, мала змогу запобігти падінню республіки шляхом «мирних реформ і законодавства», які б розвинули центральні адміністративні органи. Невідкладність таких реформ, продовжує історик, доводили громадянські війни кінця республіки. Та на перешкоді реформам став консерватизм римської аристократії, яка дуже не хотіла відмовитись від старого і визнати нове⁴.

Об'єктивних законів історичного розвитку В. І. Гер'є не визнавав. Історики, писав він, які вважають, що життя народів проходить за відповідними законами, ставлять діяльність історичних осіб у повну залежність від непорушних законів і усувають тим самим можливість дати оцінку їх діям⁵. В історичному розвитку, доводив він, головну роль відіграють «не клімат, не їжа, не фізичні умови», а історичні ідеї, які спроможні ускорювати чи уповільнювати розвиток будь-якої цивілізації. Такі ідеї належать до області релігії, політики, моралі та естетики⁶. У Римі з переходом до імперії восторжествувала ідея політичного та духовного об'єднання суспільства, писав В. І. Гер'є. До того ж, імперія стала ґрунтом, з якого розвинулися християнство і християнська церква⁷. Ні на соціальні, ні на економічні умови розвитку римського суспільства В. І. Гер'є не зважав.

Але деяка частина істориків намагалася пов'язати свої уявлення про виключний і вирішальний вплив органів державної влади і законодавства на життя римської республіки з проблемами економічного і соціального розвитку.

Головними моментами римської історії, на думку професора Харківського університету М. Н. Петрова (1826—1887), були завоювання, розвиток загальнолюдського права, збереження і поширення загальноеллінської культури і створення всесвітньої держави⁸. В історії Римської республіки він визначав три періоди: «період боротьби громадян

¹ В. И. Герье. Август и установление Римской империи.—«Вестник Европы», 1877, № 7, стор. 6, 10.

² В. И. Герье. Падение Римской республики. Курс лекций.—РО ГБЛ, ф. 70, папка 1, од. зб. 5, арк. 14—44.

³ В. И. Герье. Август и установление Римской империи.—«Вестник Европы», 1877, № 7, стор. 10.

⁴ Там же, стор. 11; В. Герье. Консерватизм у римлян.—«Вестник Европы», 1875, № 9, стор. 264—268.

⁵ В. И. Герье. Август и установление Римской империи.—«Вестник Европы», 1877, № 6, стор. 446.

⁶ В. И. Герье. Очерк развития исторической науки, М., 1865, стор. 106.

⁷ В. И. Герье. Август и установление Римской империи.—«Вестник Европы», 1877, № 8, стор. 565.

⁸ М. Н. Петров. Прибавление к древней истории (Греции и Рим). Рукопис на 48 арк.—Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. 784, М. Н. Петров, од. зб. 12; Його ж. Лекции по всемирной истории, т. I, Харьков, 1888, стор. 210.

з державною владою і плебеїв з патріціями за права», період завоювань і період громадянських та економічних революцій¹.

У другій половині II століття до н. е., говорить М. Н. Петров, республіканський лад у Римі і економічні відносини виявилися неспроможними². Фактично республікою правив сенат. Але політика його була спрямована на задоволення інтересів лише партії оптиматів, під якими історик розуміє «дворянство», що протистояло масам «черні», яка через свою бідність не могла використовувати громадянські права. Народні збори теж були не здатними управляти обширною республікою. До народних зборів входили багато людей малоосвічених, представники сільського і міського пролетаріату, громадяни з дуже несхожими інтересами. Пагубно впливав на державне життя орган «демократичної диктатури» трибунат. Похитнули устої Римської республіки домагання прав римського громадянства з боку італіків та провінціалів³.

Між тим Італія, доводив М. Н. Петров, попала в економічну залежність від своїх провінцій, бо в самій Італії і Римі під впливом завоювань дуже занепало землеробство. Завоювання дали багато грошей, «мільйони» чужоземних рабів, багато дешевого хліба, і дрібним землевласникам стало не вигідно займатися землеробством. За безцінь вони збували свої землі багачам, а ті, забравши в свої руки всю земельну власність, перетворили землі в пасовиська, гаї, сади та огороди. Зосередження землі в небагатьох великих помістях, дармовий труд великої кількості рабів сприяли «страшному розмноженню» сільського і міського пролетаріату, який все важче було підгодовувати, бо багатства провінцій поступово вичерпувалися. Люмпен-пролетаріат почав вести боротьбу за більш рівномірний розподіл багатства і став «джерелом і матеріалом усіх революцій і громадянських війн у республіці»⁴.

Ускладнювали умови політичного життя республіки, підкреслює історик, також бунти рабів, які вимагали від своїх жорстоких господарів елементарних людських прав⁵.

Неспроможність республіки саме і полягала в тому, що вона не могла зупинити наростаючий рух народних мас. Міцну державну владу римському суспільству принесла імперія. Ось головна думка, до якої підводить читача М. Н. Петров.

Ленінську істину, що «буржуазія боїться народної активності більше ніж реакції»⁶ і не виходять у своїх прагненнях «за межі упорядкованого буржуазного суспільства, захищеного монархією і двопалатною системою від посягань пролетаріату»⁷ яскраво підтверджують і погляди інших буржуазних істориків на причини занепаду республіки. З якого б боку не підходили буржуазні історики 80—90 рр. до висвітлення цієї проблеми, вони обов'язково зупинялися на загрозливому становищі, що склалося в республіці у зв'язку з «непомірним збільшенням пролетаріату», і на неспроможності республіканських органів управління забезпечити «порядок» і міцну владу.

Поширення рабства в Італії і, як наслідок цього, зменшення кількості дрібних землевласників, розвиток люмпен-пролетаріату і зосеред-

¹ М. Н. Петров. Лекции по всемирной истории, т. I, Харьков, 1888, стор. 210.

² Там же, стор. 233—234.

³ Там же, стор. 213, 234—235. М. Н. Петров. Прибавление к древней истории.— Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. 784, од. зб. 12, арк. 34.

⁴ М. Н. Петров. Прибавление к древней истории.— Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. 784, од. зб. 12, арк. 34.

⁵ М. Н. Петров. Лекции по всемирной истории, т. I, Харьков, 1888, стор. 234.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 133.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 131.

ження в руках окремих багатіїв великих багатств, писав С. П. Вехов, — причини, що послабили Римську республіку. У Римі не було «правильної організації держави», а тому не забезпечувалися права і «потреби» усіх елементів суспільства¹.

У жорсткій боротьбі між аристократією і пролетаріатом бачив основну причину загибелі республіки у Римі М. І. Кареев. Боротьба між цими двома «ворожими силами», писав він, вилилася у революцію, що продовжувалася близько ста років, охопила «весь світ» і нарешті завершилася встановленням монархії. Зовнішні війни, боротьба з союзниками в Італії, повстання рабів та міжусобні війни партій і честолюбців тільки ускладнювали революцію, говорив М. І. Кареев. Хоч встановлення імперії і було початком деспотизму, та імперія принесла мир і зробила більш рівноправним населення провінцій².

Римський державний устрій, який довго спирався на переважання «знатного і багатого класу», перевернула догори дном «страшна хвиля пролетаріату», стверджував В. І. Модестов. Розпочало боротьбу також італійське населення, яке вимагало однакових прав з римлянами. Ці «потрясіння» й змінили політичні та суспільні відносини у Римі і завдали удару аристократичній конституції³.

Та визнання буржуазними істориками класової боротьби у римському суспільстві як причини переходу до імперії ще не означало наукового розуміння ними природи соціального розшарування і об'єктивних закономірностей класової боротьби. Боротьбу римського люмпен-пролетаріату вони пояснювали несправедливим розподілом багатства, а не «ступенем розвитку їх економічного становища, характером і способом виробництва і обміну, що ним визначається»⁴. Вважаючи державну владу якоюсь надкласовою силою, буржуазні історики намагалися довести, що вона була здібна шляхом реформ і мирного урегулювання соціальних конфліктів усунути загрозу революції. Запобігти занепаду республіки у Римі, доводять вони, можна було вчасно проведеними реформами.

«Революційні потрясіння» у Римській республіці, вважав В. І. Модестов, не можна було припинити нічим іншим, крім «докорінних політичних і економічних реформ». Ще Гракхи прагнули утримати республіку від падіння «радикальними» економічними і політичними реформами, та зазнали поразки⁵.

Громадянська римська община повинна була пристосуватися до наслідків зовнішніх завоювань. Завоювання обумовили великі зміни в общині, писав М. М. Бубнов. Назрівала необхідність в реформах, а вони не проводилися. Загибель республіки стала неминучою, як «смерть небезпечно хворої людини»⁶.

Та найбільшу провину республіканського уряду буржуазні історики бачили у зневажливому ставленні до розв'язання аграрної проблеми.

¹ С. П. Вехов. Сочинение Цицерона «О государстве». ЖМНП, 1881, № 11, стор. 570.

² Н. Кареев. Введение в курс истории древнего мира. Варшава, 1882, стор. 94—95. Його ж. Введение в курс истории древнего мира (Греция и Рим), 3-е изд., СПб, 1895, стор. 87.

³ В. И. Модестов. Лекции по истории римской литературы. СПб, 1888, стор. 155—156.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 247.

⁵ В. И. Модестов. Лекции по истории римской литературы. СПб, 1888, стор. 155—156, 194.

⁶ Н. Бубнов. Римское вече накануне падения республики. Киев, 1892, стор. 1—4, 17—32.

Проведення земельної реформи здавалося їм найбільш радикальним заходом для збереження республіки і усунення її недоліків. Коли б багаті римляни відмовилися від своїх вигод і допомогли бідноті роздачею земель, то люмпен-пролетарі стали б поземельними власниками, а республіка не загинула б, доводить Ф. Д. Дидинський. Саме в боротьбі за землю, продовжує він, виникло у Римі дві «ворожі партії». Спроби рятівних реформ розбивалися об егоїзм великих землевласників¹.

Думка, що римське суспільство кінця республіки могло «вилікуватися від соціальних болячок» шляхом реформ і, насамперед, шляхом здійснення земельної реформи, відбивається у поглядах майже усіх буржуазних істориків періоду промислового капіталізму, які торкалися проблеми переходу від республіки до імперії. Та в силу ідеалістичного уявлення про закони історичного розвитку в цілому, буржуазні історики не збагнули, наслідком яких економічних явищ було обезземелення римського плебсу. Неспроможність буржуазної історіографії розібратися в суті земельної проблеми римського суспільства у свій час відмічав М. Г. Чернышевський. Не самі по собі великі помістя привели римську державу до занепаду, підкреслював він, а приватна власність на землю². А саме цього і не хотіли помічати буржуазні історики. Як правило, вони лише констатували ті чи інші зміни у соціально-економічному житті римського суспільства, але були безсилі науко з'ясувати їх.

Розглянуті праці свідчать, що соціально-економічні зрушення у Римській республіці пов'язувалися з зовнішньою політикою Риму. В ній бачили причину всіх причин. Поширення рабства, розкоші, багатства, розорення дрібних землевласників і зростання кількості пролетаріату, недоліки в республіканських органах управління у зв'язку з розширенням території республіки — все це, на думку авторів, було наслідком загарбницьких війн. Основи рабовласницького способу виробництва буржуазним історикам були незрозумілі і не досліджувалися ними. У кращому разі, як говорив В. І. Ленін, відносно недоліків буржуазних історичних теорій, вони розглядали ідейні мотиви історичної діяльності людей, не досліджуючи того, чим викликані ці мотиви, не уловлюючи об'єктивної закономірності у розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коренів цих відносин у ступені розвитку матеріального виробництва³.

І все ж намагання знайти глибші причини переходу від республіки до імперії, ніж занепад моральності і добродійності римлян, вплив честолюбства і властолюбства римських політичних діячів, спроба пояснити розвиток суспільного життя Риму залежністю його від зовнішніх подій та соціально-економічних і політичних явищ були в цілому прогресивним вкладом в історіографію стародавнього Риму для свого часу.

¹ Ф. М. Дыдынский. Аграрный вопрос древнего Рима. — «Варшавские университетские известия», 1884, № 9, стор. 1—42.

² Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. VII, М., 1950, стор. 21—22.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 38.

**ГЕНУЕЗЬКА ФЕОДАЛЬНА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
КАПІТАЛІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ
(1861—1917)**

В. В. Бадян

Генуезька торгово-колоніальна експансія в межах візантійської імперії в період розвинутого феодалізму здійснювалась у зв'язку із хрестоносним рухом, що був величезною колективною справою західно-європейських феодалів на Сході¹. Внаслідок цієї експансії у Чорноморському басейні з'явилася система колоніальних володінь Генуї. Найважливіші з них знаходились у Криму і нижньому Подонні, що були ключовими позиціями північних шляхів східної торгівлі. Значення цих позицій зростало з турецькою агресією, яка посилювалася на Близькому Сході, а згодом поширилась і на Генуезькі колонії у північному Причорномор'ї. Ф. Енгельс відзначав, що вся торгівля з Сходом припинилася внаслідок монгольських і турецьких навал².

У Росії вивчення історії генуезької колонізації північного Причорномор'я почалося в період боротьби за вихід до південних морів. Перші дослідження з генуезької тематики з'явилися в середині 30-х років XVIII ст. у зв'язку з посиленням інтересу до Сходу, що був викликаний подіями Російсько-перський і турецьких воєн (праці академіка Байєра). Після того як Північне Причорномор'я ввійшло до складу Росії і почалося його господарське освоєння, увага до генуезької теми в історіографії кінця XVIII — початку XIX ст. зростає. Викликано це як науковими, так і випадковими інтересами (В. Зуєв, І. Стріттер, К. Габліц, П. Паллас, С. Сестренцевич-Богущ, П. Сумароков, М. Мурав'їов-Апостол та ін.). З'явилися і перші спеціальні праці, присвячені історії генуезьких колоній у Криму (Д. Наранці, Н. Надеждін, Н. Мурзакевич). Коли виникло Одеське товариство історії і стародавностей (1839 р.), вивчення історії генуезької колонізації набуло систематичного характеру. До середини XIX ст. Росія стає одним із значних центрів щодо вивчення історії генуезької колонізації Причорномор'я³.

З другої половини XIX ст. починається новий етап у розвитку російської історіографії генуезького питання. Піднесення в науці, що визначилося на початку другої половини XIX ст., змінилося на початку XX ст. застоєм і кризою, які позначились на російській буржуазній історіографії, в тому числі і на вивченні генуезької колонізації Причорно-

¹ А. С. Самойло. Феодальная колонизация в освещении советских историков. «Вопросы истории», 1965, № 10, стор. 144.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 439.

³ В. В. Бадян. Генуезька феодальна колонізація Північного причорномор'я в історіографії дореформеної Росії. «Питання історії народів СРСР», 1968, № 6, стор. 142—147.

мор'я. На початку цього етапу з'явилося порівняно багато цінних праць, що торкались історії генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї, в яких досліджуються питання історичної географії, венеціансько-генуезького суперництва в Причорномор'ї, генуезько-татарських взаємовідносин, а також археологічні і нумізматичні компоненти, де досліджувана проблема піддавалася всебічному вивченню.

Не випадково російська історіографія генуезької проблематики звернула на себе увагу закордонних вчених. «Записки Одеського Товариства історії і стародавностей», — писав В. Юргевич у статті «Про монети генуезькі, що знаходяться в Росії», — передплачував за кордоном і навіть знайшлися вчені, які взялися за вивчення російської мови для того, щоб користуватися нашими матеріалами і дослідженнями». Приводом же до написання цієї статті став лист до Юргевича видатного генуезького історика М. Канале у 1869 р., який «прагнувши зайнятися виданням генуезької нумізматики звернувся з проханням дати йому відомості про монети татарсько-генуезькі»¹. Інший італійський історик Ф. Донавер використав матеріали статті Н. Мурзакевича «Мідні монети міста Каффи»² у своїй праці «Історія генуезької республіки»³.

Видатний дослідник італійських колоній на сході німецький історик-орієнталіст В. Гейд писав у той час, що створення історії генуезьких колоній на Чорному морі «праця, яку ще належить виконати майбутньому історикові. Але він мусить отримувати свої матеріали не з однієї Італії, але й з Росії, де тепер пп. Брун і Юргевич ревно і успішно займаються дослідженням середньовічної історії Криму»⁴.

У 1879 р. вийшов збірник надрукованих раніше в періодичних виданнях праць проф. Ф. К. Бруна з історичної географії південної Росії. Історії італійських колоній у Криму тут присвячена найбільш значна стаття «Про поселення італійців у Газарії»⁵.

Стаття базується на добре опрацьованих численних джерелах. В основу своєї праці автор поклав роботи В. Гейда про італійські колонії в Причорномор'ї⁶. Але оскільки Брун мав можливість користуватися джерелами, недоступними Гейду, то, як пише сам автор, йому «неодноразово траплялась нагода нагадати, підтвердити або ж заперечити сказане п. Гейдом»⁷. Ф. Брун аргументовано критикує італійського історика М. Канале, що намагався затушувати факти торгівлі рабами, яку широко вели генуезькі купці в чорноморських колоніях. Він підкреслює хижацький характер діяльності генуезьких купців колонізаторів⁸.

У 1872 р. вийшла магістерська дисертація Н. Красносельцева «Західні місії проти татар-магометан», у якій з аьгикатолицьких позицій розглядається питання про характер західного місіонерства в середні віки. У розділі «Місії у царстві Кіпчацькому» автор досліджує місіонерську діяльність у східних італійських колоніях, в тому числі й на півдні України. Він дійшов висновку, що «колонії були твердими точ-

¹ В. Юргевич. О монетах генуезских, находимых в России 300 ИД, т. VII, 1872, стор. 147.

² Н. Мурзакевич. Медные монеты города Каффы. 300 ИД, т. IV, 1853, стор. 387.

³ F. Donaver. Storia della Repubblica di Genova, t. I, 1913, стор. 40—50.

⁴ В. Гейд. Codice diplomatico della colonie Tauro-Ligure, t. I, 1868—1870, f. 1—3, «Древности», т. III, в. 2, М., 1781, стор. 226.

⁵ Ф. К. Брун. О поселениях итальянских в Газарии, — Черноморье, т. I, Одесса, 1878, стор. 189—240.

⁶ W. Heyd. Die italienischen Handelcolonien am Schwarzen Meer. — «Zeitschrift für die gesamte Staats Wissenschaft» т. XVIII—XIX, 1862—1869.

⁷ Ф. К. Брун. Вказ. праця. — Черноморье, т. I, 1879, стор. 190.

⁸ Там же, стор. 302—303.

ками опори для діяльності місіонерів» і якщо західні місії на початку XIV ст. були поширені по всій Татарії, то цьому сприяло багато італійських колоній¹. Автор підкреслює залежність місіонерства від економічних вигод. Так, він вияснює, що після походів Тамерлана, коли була перехоплена шляхи, що живили східну торгівлю італійців, кількість цих місій значно скоротилася².

Український історик-позитивіст І. В. Лучицький у своїй праці про рабство в Італії на матеріалах італійських архівів досліджує найганебнішу сторінку генуезьких колоній на Сході в середні віки — торгівлю живими людьми. Автор дійшов висновків, що генуезці перетворили столицю своїх чорноморських колоній Каффу на величезний центр рабовоторгівлі; з кінця XIV ст. рабами, що їх привозили в Італію, були слов'яни, переважно росіяни; найдорожче цінилися російські раби, особливо жінки³. Своїми дослідженнями І. В. Лучицький завдав удару західноєвропейській буржуазній історіографії, яка зображала жорстокі колонізаторів «культуртрегерами і цивілізаторами дикого краю» (В. Формалеоне, Д. Серра, М. Канале, А. Мевиль та ін.).

У 1887 р. в Сімферополі виникла Таврійська вчена архівна комісія, що складається з 35 вчених архівних комісій, створених у дореволюційній Росії.

Комісія видавала «Известия», в яких друкувала багато цінних матеріалів, в тому числі джерелознавчих, з історії італійських середньовічних колоній. Це поглиблювало і конкретизувало вивчення генуезької проблеми (статті і повідомлення А. Маркевича, А. Берт'є-Делагарда, О. Ретовського, Л. Коллі). В «Известиях» співробітничали не тільки місцеві наукові працівники, але й видатні вчені, що в умовах царської Росії було щасливим винятком для «скромного російського провінціального наукового закладу, позбавленого коштів і бажаної підтримки в своїй роботі»⁴.

Кінець XIX і початок XX ст. — період переходу капіталізму в свою вищу стадію — імперіалізм — став разом з тим періодом кризи буржуазної історичної науки. В 90-х роках XIX ст. у зв'язку з піднесенням робітничого руху в Росії починається поворот ліберальної буржуазії в бік реакції, яка цілком визначилася після революції 1905 року. Цей період в історіографії генуезької колонізації північного Причорномор'я характеризується появою робіт головним чином вузько джерелознавчого або описового характеру.

Праця археолога Е. Феліцина «Деякі відомості про середньовічні генуезькі поселення в Криму і Кубанській області», цікава постановкою питання про генуезькі колонії на Північному Кавказі, але має суцільно компілятивний характер і нових даних в науку не вносить⁵. Ця праця править за одне з підтверджень застою в російській історіографії, що почався наприкінці XIX ст.

У матеріалах XII археологічного з'їзду (Харків, 1902 р.) був опублікований реферат видатного російського історика-медієвіста М. М. Ковалевського «Венеціанська Тана».

Це перша в російській історіографії праця, присвячена безпосередньо середньовічній Тані — найважливішій у Приазов'ї колонії вене-

¹ Н. Красносельцев. Западные миссии против татар магометан. Казань, 1872, стор. 92—97.

² Там же, стор. 123, 131.

³ И. В. Лучицкий. Рабство и русские рабы во Флоренции в XIX—XV вв. «Известия Киевского университета», Киев, 1886, № 11, стор. 13, 19.

⁴ «Празднование 25-летнего существования Таврической ученой архивной комиссии», — ИТАУК, 1912, № 48, стор. 249.

⁵ Е. Д. Фелицын. — Некоторые сведения о средневековых генуезских поселениях в Крыму и Кубанской области. «Кубанский сборник», Т. V, Екатеринодар, 1898.

ціанців і генуезців на шляхах Східної торгівлі до зруйнування її військами Тамерлана в 1395 році. Праця ґрунтується на італійських архівних джерелах. Ковалевський використав також великий матеріал з праць італійських та інших західноєвропейських авторів. Він розглядає історію Тани у зовнішньополітичному аспекті з часу виникнення в ній венеціанської колонії¹. Автор приділяє велику увагу венеціансько-генуезькому суперництву за володіння цим ключем від московської і азійської торгівлі. Великий знавець міського права середньовічної Італії, Ковалевський вивчає історію Тани також і з юридично-побутового боку. Внутрішню організацію цієї колонії він вважає зліпком з венеціанської метрополії.

Політичні і методологічні погляди буржуазного вченого-позитивіста приводять М. Ковалевського до ідеалістичного тлумачення розглянутих питань, яке особливо наочно проявилось в його іншій праці, присвяченій столиці колоніальних володінь Генуї на Чорному морі — місту Кафі (тепер Феодосія)².

В ній Ковалевський порівнюючи колоніальні статuti XIII і XIV ст. («Ordo de Caffa»), ґрунтовно аналізує в історико-юридичному плані Кафський статут для генуезьких колоній у північному Причорномор'ї XV ст. («Statutum Sapha») ³. Він оцінює статут як пам'ятку італійського міського права, що діяло у генуезьких колоніях на території нашої батьківщини у другій половині XV ст. Юридично-побутове становище генуезької Кафи досліджується у порівнянні з венеціанською частиною колонії Тани. Автор правильно говорить про велику ганебну роль Кафи і взагалі генуезьких колоній у торгівлі рабами, і підкреслює утиски католицьким духовництвом місцевого населення колоній⁴.

Соціально-економічним питанням у статті відведено незначне місце, і вони розглядаються вузько юридично, переважно з побутового боку. Так, термін колоніальних статутів «кращі», що стосувався місцевих жителів негенуезців, які згодом стали допускатися в адміністративний апарат в колоніях, автор розцінює не як ознаку класової приналежності, але як моральний критерій. Негативні явища в управлінні колоніями він пояснює «моральним» фактором⁵. Ця ідеалістична схема, що намагалася пояснити надбудовне явище відірвано від базису, породжена ідеологічними і методологічними концепціями автора, представника ліберальної буржуазії, що стояв на позиціях позитивізму⁶.

В тому ж ідеалістичному плані висвітлюється історія генуезької колонізації в компілятивній праці київського професора Ю. Кулаковського представника культурно-історичного напрямку в науці⁷. Автор правильно відзначив зацікавленість римських пап у колоніях Генуї, що були опорними пунктами римсько-католицької пропаганди⁸.

¹ М. М. Ковалевский. К ранней истории Азова.— Труды XII археологического съезда в Харькове, т. 2, Харьков, 1905.

² М. М. Ковалевский. Юридический быт генуезских колоний на Черном море во II половине XV века. Сборник, посвященный памяти Владимирского-Буданова. К., 1904, стор. 195—228.

³ Устав для генуезских колоний на Черном море 1449 г.— «Записки Одесского общества истории и древностей», т. V, 1863. (В Італії це джерело було опубліковане через 12 років).

⁴ М. М. Ковалевский. Вказ. праця, стор. 214—218.

⁵ Там же, стор. 211—218.

⁶ С. И. Крандиевский. Очерки по историографии экономической истории, Харьков, Изд-во ХГУ, 1964, стор. 166—167.

⁷ С. А. Семенов-Зуссер. Скифская проблема в отечественной науке. Харьков, Изд-во ХГУ, 1947, стор. 73.

⁸ Ю. Кулаковский. Прошлое Тавриды, Киев, 1906.

Одеський професор Е. Штерн вперше в науці подає опис кафської кераміки. Прихильник культурного запозичення¹, він привізну східну кераміку, незважаючи на її середньоазіатське походження, іменує «арабсько-перською»². Від широких узагальнень автор утримується. Праця має вузькоречознавчий, формально-описовий характер.

У нарисі В. Томкевича висвітлюється історичне минуле м. Судака в Криму, що був генуезькою колонією в XIV—XV ст. Основне завдання автор-священнослужитель бачив у тому, «щоб познайомити читачів з минулим краю, — яке їм вкаже на вірування, подвиги і святе життя народів, які проживали тут, показати, що культурна робота — це життя по вірі християнській»³. Такі морально-релігійні сентенції, уривчастість і тенденційність наведених відомостей, поверхове викладання матеріалу, ідеологічні установки автора свідчать про ту реакцію в науці, яка посилилась після поразки революції 1905 року.

У наступному десятилітті (1907—1917 рр.) не побачило світу жодне спеціальне дослідження з історії генуезьких колоній у Причорномор'ї. Винятком є лише публікації хранителя феодосійського музею викладача французької мови Л. П. Коллі, присвячені окремим питанням історії найбільшої колонії Генуї в Причорномор'ї — м. Кафи⁴. Здебільшого вони є переказом історичних оглядів, що їх робив видавець італійських джерел з історії генуезьких колоній у Криму патер Амедео Він'я⁵. Причому факти Л. П. Коллі викладає неточно⁶.

Позитивним є те, що Коллі привертав увагу до проблеми генуезької колонізації в Причорномор'ї, показуючи, які можливості зберігають у собі історичні документи для майбутнього дослідника цього питання. Але ідейна обмеженість буржуазного автора заважала Коллі дати правильний аналіз джерел, що можна зробити лише на основі марксистсько-ленінської методології, як про це красномовно свідчать праці радянських дослідників: І. А. Гольдшмідт, Є. С. Зевакіна, Н. В. Пенчко, Є. Ч. Скржинської, А. С. Секиринського, М. Н. Тихомирова, А. М. Чирперіс, А. Л. Якобсона та ін.⁷

Російська історіографія другої половини XIX — початку XX ст. відіграла велику роль у вивченні історії генуезької колонізації Північного Причорномор'я в середні віки. У другій половині XIX ст. щодо вивчення генуезької проблематики Росія була одним із провідних центрів. Провідна наукова думка з цієї проблеми в Росії зосереджується на півдні країни. Висувається плеяда талановитих вчених (Н. Мурзакевич, В. Юрґевич, Ф. Брун, М. Ковалевський, І. Лучицький).

Розвиток російської історіографії значною мірою йшов своїм шляхом. Російським історикам належить пріоритет в публікації і розробці ряду цінних джерел з історії генуезьких колоній Північного Причорно-

¹ С. А. Семенов-Зусер. Вказ. праця, стор. 83.

² Э. Р. Штерн. Феодосия и ее керамика... «Музей императорского Одесского общества истории древности», вып. 3, Одесса, 1905, стор. 77.

³ В. Томкевич. Судак-Таврический (исторический очерк). Симферополь, 1907, стор. 5.

⁴ Л. П. Колли. Исторические документы о падении Каффы, ИТУАК, 1911, № 45; с 1—18 Каффа в период владения ею Банком Святого Георгия, ИТУАК, 1912, № 47 (стор. 75—113). Хаджи Гирей Хан и его политика (по генуезским источникам). Взгляд на политические сношения Каффы с татарами в XV в., ИТУАК, 1913, № 50, стор. 99—140.

⁵ «Codice diplomatico Tauro-Ligure», Genova, 1868—70.

⁶ С. Зевакин и Н. Пенчко. Очерки по истории социальных отношений в генуезских колониях Северного Причерноморья.— «Исторические записки», 1940, № 7, стор. 3.

⁷ В. В. Бадян. Радянська історіографія генуезької колонізації Північного Причорномор'я.— «Вісник Харківського університету», історична серія, вип. 2, 1967, стор. 103—111.

мор'я. В ряді питань історії генуезької колонізації російська історіографія займала більш передові позиції, ніж західноєвропейська. Так, російські дослідники відзначили загарбницький характер колонізаторів, уточнили уявлення про роль папства в колоніальній політиці тощо.

У другій половині XIX ст. буржуазна історіографія, поглиблює і конкретизує генуезьку проблему, з'являються невеликі конкретно-історичні дослідження, провадиться ретельне вивчення джерелознавчих питань. Але, висуваючи нові проблеми і залучаючи до дослідження великий фактичний матеріал, автори цих праць, перебуваючи в лещатах ідеалістичних концепцій, не могли науково пояснити досліджуваних питань, що обумовлювалось обмеженістю буржуазної методології.

Російська буржуазна історіографія другої половини XIX — початку XX ст. не зуміла розв'язати корінних питань історії генуезької колонізації через свою ідейну обмеженість і методологічну слабкість. Вона недооцінювала явища соціально-економічного розвитку, затушовувала значення класової боротьби і роль народних мас в історії, надавала переваги розробці зовнішньополітичної історії.

Багатий фактичний матеріал, нагромаджений дореволюційною російською історіографією в галузі вивчення історії генуезьких колоній у Причорномор'ї, потребує критичного підходу і переосмислення на основі марксистсько-ленінської методології.

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ БОЛОНСЬКОЇ КОМУНИ XIII СТ.

О. В. Лікар

Болонська комуна XIII ст. була одним з найбільших центрів розвитку ремесла, торгівлі, освіти, в якому величезну роль відігравали пополанські маси. Болонью можна назвати найбільш республіканським містом Італії XIII ст.

Соціально-економічна історія Болоньї XIII ст. детально висвітлена в історичних джерелах. До нас дійшли статuti ремісничих цехів і торгових корпорацій, статuti своерідної військово-територіальної організації болонських пополанів — «общин по зброї», а також постанови і матрикули Болонської комуни цього періоду. Всі ці документальні джерела були зібрані і видані наприкінці XIX ст. двома італійськими істориками Л. Фраті і А. Гауденці¹. Відомості документальних джерел доповнюються даними чотирьох паралельних болонських хронік і реєстрів папського легата кардинала Уголіно Остійського².

У вітчизняній літературі соціально-економічна історія Болонської комуни майже не вивчалася³. Щодо робіт західноєвропейських істориків, то вони або тенденційні, або обминають питання про класову боротьбу, або ж згладжують існуючі суперечності між окремими верствами населення⁴.

Дана стаття є спробою висвітлити соціально-економічне становище Болоньї XIII ст. і взаємовідносини різних класів і соціальних угруповань у цей період.

Болонья розташована на перехрещенні багатьох важливих торгових шляхів; її університет, один з найдавніших і знаменитіших в Європі, був центром вивчення римського права. Уже в 1116 р. тут встановилася комунальна форма правління. Протягом XII ст. Болонська комуна остаточно перемогла феодалів контадо і дистрето, розширила свою територію за рахунок слабших сусідніх комун і зміцніла настільки, що змогла вступити у важку боротьбу з імператорською владою в Італії.

¹ Statuti della società del popolo di Bologna a cura di A. Caudenzi, vol. I—II, Roma, 1889—1896; I. Frati, Statuti di Bologna, t. I—III, Bologna, 1869—1877.

² Corpus chronicorum bononiensium, Raccolta degli storici italiani, t. XVIII, стр. 1, fasc. 6, 7, 9. Città di Castello, 1910—1911; Registri del cardinali Ugolino d'Ostia e Ottaviano degli Ubaldini pubblicati a cura di Guido Levi Roma, 1890.

³ М. А. Гуковский. Итальянское Возрождение, т. 1. Л., 1947, стр. 41—43; В. И. Рутенбург. Народные движения в городах Италии (XIV—нач. XV в.). М., 1958, стр. 73—75; Л. А. Котельникова. Город и освобождение сервов в Италии XIII в. V зб. «Средние века», вип. 28. М., 1955, стр. 69—79.

⁴ Guidicini. Cose notabili della città di Bologna, Bologna, 1868; Bouchard, P. Perioches Historiques de Bologna, Paris, 1909; Sorbelli A. Storia di Bologna, vol. II, Bologna, 1938. E. Hessel's. Geschichte d. Stadt Bologna. Berlin, 1910.

Після перемоги над Фрідріхом II Гогенштауфеном Болонья поширює свою владу на територію всієї Романьї¹.

Кількість населення Болонської комуни в XII ст. коливалася в межах 30—50 тис. В соціально-економічному відношенні воно не було однорідним, поділяючись на два основних стани: феодальну знать і бюргерство.

Феодальна знать Болоньї була могутньою і досить численною. «Райська книга» називає 402 прізвиська великих феодалів в середині XIII ст., під час масового звільнення сервів у Болоньї². Феодали мали значні земельні володіння і замки в контадо, а також численні палаци й будинки-фортеці в місті. На землях знаті працювала величезна армія сервів та інших категорій залежного селянства. Про силу болонської знаті свідчить той факт, що Болонська комуна у 1956—57 рр. пішла на великі поступки феодалам і заплатила за звільнення 6 тис. сервів 50 тис. лір. Крім того, земельні наділи сервів залишилися в руках їх феодалів³.

Феодали Болоньї об'єднувалися в окремі групи на основі родинних і васальних відносин. Так, феодальні сім'ї Гвічардіні, Манфреді, Папаццоні, Бувалеллі і Тангіденарі перебували у васальній залежності від роду Ламбертіні⁴. Між окремими феодальними угрупованнями точилися нескінченні суперечки. Болонські хроніки запевнені описами цих міжусобиць. Боротьба нобілітету за владу в комуні перешкоджала дальшому розвитку ремесла й торгівлі. Не випадково одним з основних завдань пополанських «общин по зброї» було придушення феодально-родових усобиць⁵.

Болонська знать, на відміну від знаті інших італійських міст, була досить однорідною. В Болоньї не було стану дрібного рицарства, яке б зрослося з торговим капіталом. Лише у трьох найпочесніших і багатих корпораціях (купців, мінял, нотаріусів) зустрічаються знатні сім'ї.

Основна маса нобілітету Болоньї дотримувалася гібелінської орієнтації, але один з ворогуючих феодальних родів (Джеремеї) мусив для зміцнення своїх позицій в міжусобній боротьбі спиратися на пополанів і дотримуватися гвельфської орієнтації.

Більшість населення Болонської комуни становили пополани, сюди входило все вільне торгово-ремісниче населення міста. Маса болонських пополанів не була однорідною у майновому і правовому відношенні. Вона складалася з купців і мінял, докторів права і нотаріусів, дрібних торговців і ремісників найрізноманітніших спеціальностей, об'єднаних в окремі корпорації й цехи.

Перша згадка про пополанські об'єднання датується 1174 роком, коли, за хронікою Віллолі, «societas Bononie» обирали сім консулів, які правили містом протягом двох років⁶. Очевидно, йдеться про корпорації торговців і мінял. Причиною об'єднання була необхідність захисту своїх прав, а також прагнення брати участь в управлінні комуною, про що свідчать такі факти. В 1180 р. в торговому договорі в Луккою офіційно названі представники купців⁷ і мінял. У 1191 р., коли Болонья одержала право випускати власні монети, мінялам і купцям було довірено чеканити болонську «la moneta de argento»⁸.

¹ О. В. Лікар. Боротьба Болонської комуни проти Фрідріха II Гогенштауфена.— «Вісник Харк. ун-ту», № 22, історична серія, вид. 3, 1969.

² Л. А. Котельникова. Вказ. праця, стор. 74.

³ Л. А. Котельникова. Вказ. праця, стор. 76—78.

⁴ E. Hessels. Geschichte der Stadt Bologna, Berlin, 1910, стор. 277—278.

⁵ Gaudenzi. Statuti, vol. I, стор. 122.

⁶ Corus chronicorum bononiensium, Villola, стор. 38.

⁷ E. Hessels. Geschichte..., стор. 328.

⁸ Corpus chron. bonon., chr. A; стор. 54; Gaudenzi. Statuti, II, стор. 91, 93, 100.

Економічно зміцнені болонські пополани продовжували боротьбу за владу. Хроністи 1194 р. повідомляють про сутички на вулицях Болоньї¹. Болонський нобілітет змушений іти на поступки, але тільки відносно купців і мінял, які тепер уже беруть участь в управлінні містом². Болонська Меркаданца (об'єднання купців) набула виключного права торгувати привозними товарами в місті, дистрето і деяких сусідніх областях.

Це право болонське купецтво ревно оберігало. Представників його можна було зустріти по всій Італії — в Римі, Генуї, Пізі, Мілані, Кремоні, Флоренції, Ровенні, Феррарі та ін. У статутах Меркаданци перелічуються десятки сортів сукна, якими торгували болонці³. Вони беруть участь у шампанських ярмарках, збирають папську десятину, є першими кредиторами англійських королів, поки флорентійці, що з'явилися в 1124 р., не витіснили їх⁴.

Купецько-лихварські кола Болоньї активно збирають кошти на хрестові походи. З реєстрів кардинала Уголіно Остійського, якому було доручено стежити за збиранням коштів, видно, що він перебував головним чином у Болоньї і частину зібраних коштів зберігав у болонських церквах. Пізніше болонські купці разом із сієнськими організували передачу цих грошей у Рим⁵. Багаті купці і лихварі підпорядкували собі вигідну торгівлю сіллю, яку привозили з Коджії і Червії, а потім продавали її по всій Італії⁶.

У Болоньї поступово зливаються купецькі і лихварські кола. Дуже часто в одній сім'ї окремі її члени входили і до корпорації мінял і до корпорації купців. Таких сімей налічувалося близько 50⁷. У політичному житті ці корпорації виступали разом. Їх лихварські і торгові операції створювали можливість вкладати кошти у ремісне виробництво. Так, від продажу французького, фландрського, флорентійського, міланського, кремонського та іншого дорогого сукна в 30-ті роки XIII ст. вони переходять до експлуатації місцевих сукноробних та інших текстильних ремесел⁸.

Все ж болонські купці й міняли не змогли добитися такого ж впливу, як флорентійські. Їм ніколи не вдавалося монополізувати торгівлю в Болоньї в такій мірі, як це зробили флорентійці. Болонському купецькому і лихварському капіталу стали на перешкоді купці й банкіри інших міст, які успішно конкурували з болонцями протягом XIII—XIV ст. не тільки в інших містах і країнах, але і в самій Болоньї⁹.

Особливо зростає небезпека, коли в 1264 р. в місті з'являються флорентійські гвельфи. З жовтня цього року болонські купці вживають термінових заходів щодо зміцнення своїх позицій і обмеження «чужо-

¹ Corpus chron. bonon., chr. A, B, Villola, Bolognetti, стор. 56—57.

² Gaudenzi. Statuti, II, 71, № 28; 72, № 30; 83, № 55.

³ Там же, 118, № 4; 122, № 11; 124, № 14; 128, № 18, 129, № 19, 158, № 52.

⁴ A. Dorep. Italienische Wirtschaftsgeschichte, Iena, 1934, стор. 353.

⁵ Registro dell'Ugolino d'Ostia, стор. 133, № 106—107.

⁶ Особливо великі прибутки одержали болонці від торгівлі сіллю в середині XIII ст., коли після перемоги над Фрідріхом II вони встановили свій протекторат над Романьєю. Болонці зобов'язали Червію продавати сіль тільки їм купцям по 20 сольді за 100 корзин, а самі ці 100 корзин продавали по 600 сольді.

⁷ Gaudenzi. Statuti, II, 116, № 3; 115, № 2; E. Hessels. Geschichte..., стор. 297.

⁸ Gaudenzi. Statuti, II, 285, 299, 364, № 15; 532; Frati. Statuti, 52, 72, 73, 75.

⁹ Gaudenzi. Statuti dei mercanti fiorentini dimoranti in Bologna degli anni 1279—1289. Arch. St. St. Ser. 5, Bd., 1, 1888. G. Laccagnini. I banchieripistoiesi a Bologna e altrove nel secolo XIII. Bull. St. Pist. Bd. 20—22. 1918—1920. L. Dal Pane. L'economia bolognese del secolo XIII e l'affrancazione dei servi «Giornale degli economisti e annali di economia», № 9—10. N. S., 1959.

земців». Так, з 1267 р. (виняток становили лише річні ярмарки) усім іноземним купцям заборонялася роздрібна торгівля в Болоньї¹. Однак все це не дало бажаних результатів. У 1272 р. флорентійські купці, що мешкали в Болоньї, об'єдналися в цех. Тоді місцеві купці вирішили увійти з ними в ділові контакти. Однак цех флорентійських купців діяв самостійно, не підлягаючи ніякому діловому обмеженню².

Незважаючи на деяке послаблення могутності болонських торгово-лихварських кіл у другій половині XIII ст., Меркаданца і Камбіо залишалися найбагатшими і найбільш шановними серед болонських попованів корпораціями. Вони ніколи не зливаються з промислово-торговими цехами Болоньї, а керують ними і блокуються з ними тільки в боротьбі проти нобілітету міста.

На противагу болонському купецтву і лихварям, які ще в XII в. брали участь у міському управлінні, болонські ремісники добиваються політичних прав тільки з 1228 року. Перша спроба їх добитися участі в міському управлінні відноситься до 1217—1219 рр., коли боротьба Іннокентія III і Оттона IV загострює суперечності між гвельфами і гібелінами в італійських містах.

На перший погляд події цих років розвиваються мирно. В болонських хроніках ніде не згадується про збройні виступи ремісників. Очевидно, нобілітет, послаблений гвельфсько-гібелінською партійною боротьбою, не допустив кровопролитних битв, які звичайно описуються середньовічними хроністами. Однак ми бачимо, що ремісники у той час добиваються певних привілеїв. Поряд з аристократичною радою в Болоньї засідає ще загальна рада, в якій, крім нобілів і купців, присутні уже міністрали цехів³.

Однак у 1220 р., очевидно, в зв'язку із зміцненням імператорської влади в Італії та її наступом на вільні міста, знов посилюється аристократичне правління в Болоньї, і представники цехів виключаються з управління комуною⁴.

У 1228 р. при першій же значній поразці Болоньї у боротьбі з Фрідріхом II нобілітет під тиском ремісників, очолюваних купцями і мінялами визнає права цехів. Саме з цього року в Болоньї знову збирається загальна рада за участю представників ремісників, якій передано всю законодавчу владу в комуні⁵. Стара аристократична рада (*consilium credentie*) певний час, видимо, не функціонувала, але з 1230 р., поновлює свою діяльність і називається тепер спеціальною радою (*consilium special*)⁶.

Загальна і спеціальна рада разом утворювали законодавчу владу в комуні. Загальна, або генеральна, рада комуни виконувала також функцію вибору міських чиновників⁷, яка раніше належала аристократичній раді.

Основна частина міських чиновників призначалася раніше з юристів⁸. Вони утворювали в Болоньї свого роду сенат або курію, були не просто консулами права (як в інших містах), виконуючі судові функції, але залучалися до управління містом і становили раду при подесті.

¹ Gaudenzi. Statuti, II, 122, № 10; 136, 137; 142, № 33; 143, № 34; 151, № 44; 152, № 45.

² Там же, II, 155, № 50.

³ E. Hessels. Geschichte..., стор. 330—333.

⁴ E. Hessels. Geschichte..., стор. 334—335.

⁵ Frati. Statuti, II, 50; Corpus chron. bonon. Villola, chr. A. B, стор. 94—95.

⁶ Frati. Statuti, III, 66.

⁷ Gaudenzi. Statuti, II, 486; Frati. Statuti, III, 38; 1, 30, 38.

⁸ E. Hessels. Geschichte..., стор. 300—301.

Цей соціальний прошарок скоріше належав до нобілітету, ніж до посполанів, бо більшість із них походило із знатних феодальних родів. Про їх аристократизм свідчить той факт, що до юристів комуна також застосувала антимагнатські постанови¹. Таким чином, болонські посполани, зрівнявшись в правах з колишніми господарями міста, завдали удару останньому оплоту аристократичної влади в комуні — чиновницькій курії.

Якою ж була організація торгово-ремісничих кіл Болоньї? З джерел відомо, що в Болоньї, крім Камбіо, Меркаданци і корпорації нотаріусів в середині XIII ст. налічувалося 19 ремісничих цехів².

Корпорація болонських нотаріусів займала почесне місце. До її обов'язків входило регулювання і розробка торгового і фінансового права. Ця корпорація була найважливішою в Італії, число її членів досягло 3000. Кожний нотаріус, щоб бути затвердженим на посаді, мав одержати «привілей» від високої світської або духовної влади. З 1219 р. Болонська комуна утворила спеціальну комісію для контролю над діяльністю нотаріусів, яка екзамінувала кожного кандидата на посаду нотаріуса і перевіряла його «привілей». Після такої перевірки допущені на посаду нотаріуси записувалися в спеціальні матрикули. 1219 року в одному з матрикулів значилося близько 300 імен, а 1265 року — понад 2700 імен³.

У XII і першій половині XIII ст. нотаріуси за своїми політичними поглядами, очевидно, належали до юристів. Вони також брали участь у аристократичному правлінні, з їх середовища обиралися чиновники. До народних заворушень 1228 р. вони не причетні. Тільки з 1246 р. вони згуртовуються в «societas» з вісьмома консулами на чолі⁴. 1252 року ненадовго нотаріуси об'єднуються із суддями, але потім останні переходять у табір магнатів, а нотаріуси блокуються з народом⁵. В цьому розшаруванні головну роль відіграло їх соціальне походження: судді в основному належали до старовинних дворянських сімей, а більшість нотаріусів — до пополо⁶.

Перша згадка про існування ремісничих цехів у Болоньї позначена 1219 р., коли подеста скликає голів ремісничих цехів «i cari», для обговорення громадянських проблем⁷.

У цьому ж році утворюється новий ринок у Болоньї, куди перевозяться річні ярмарки⁸. Комуна зразу погодилася передати частину ринкового майдану ремісникам цеху⁹.

¹ Frati. Statuti, III, 387, 400.

² Шовкоткацький, льнопрядильний, сукнарів, дрібних торговців, кравців, хутровиків, кушнірів, шкіряників, дубильників, шевців, башмачників, палітурників і пергаментників, м'ясників, торговців рибою, сіллю, теслярів, ковалів, слюсарів, зброярів.— Gaudenzi. Le società delle arti in Bologna nel secolo XIII e i loro statuti, in «Statuti delle società del popolo di Bologna», стор. XV.

³ Gaudenzi. Statuti, II, 439—469; Frati. Statuti II, 185—189, III, 220—274.

⁴ Frati. Statuti; II, 185 III, 60, 220, 274, 641.

⁵ Там же, II, 185; 189; II, 451—463.

⁶ Серед імен нотаріусів дуже часто зустрічаємо синів цехових майстрів. Gaudenzi. Statuti, II, 441, 445, 446.

⁷ E. Hessels. Geschichte..., стор. 298.

⁸ Перша загадка про річні ярмарки в Болоньї відноситься до 1196 р. Їх було дві: одна починалась з 1 травня і розташовувалась у південній частині міста, біля воріт Сан Проколо; друга починалась у серпні в центрі міста, на старому ринковому майдані. Після їх переведення в 1219 р. на новий ринок, розташований поряд із каналом, який зв'язував місто з річкою Рено, торгівля на ньому відбувалася майже протягом року. A. Doren. Italienische wirtschaftsgeschichte, стор. 348.

⁹ Gaudenzi. Statuti, II, 486.

У Болоньї місцева торгівля йшла поруч із інтернаціональною¹. Природно, усі ремісничі цехи були заінтересовані в одержанні постійного місця на ярмарках. Так, у 1221 р. цех торговців грубого сукна за велику суму одержує постійне місце на ярмарковому майдані². Можливо, що перший виступ ремісників 1217—1219 рр. пов'язаний саме з утворенням нового ринку в Болоньї.

Розвиток ремісничих цехів Болоньї йде шляхом диференціації ремесла і виділення із старших цехів нових (молодших). Прикладом може служити цех ковалів, який об'єднав ряд різноманітних спеціальностей³. Слюсарі, ножевники, зброярі поступово об'єднуються в окремі цехи і виділяються із старшого цеху ковалів. Однак ці нові (молодші) цехи підлягають старшому.

Статути ковалів свідчать, що до заново створених цехів могли входити тільки члени старшого цеху і чиновники нових цехів були підпорядковані чиновникам старшого цеху⁴. Очевидно, цех слюсарів намагався вийти з-під опіки старшого цеху, бо в 26-му розділі статутів слюсарів наказано усім членам цеху звертатися тільки до міністралів свого цеху⁵. Мабуть, статут натякає на чиновників старшого ковальського цеху. Все ж головування ковальського цеху, видимо, зберігається, тому що в статутах за 1265 р. зустрічаємо розпорядження чиновникам цеху щороку переглядати статути молодших цехів⁶.

Сукноробне виробництво в Болоньї розвивається, як уже відзначалося, з 30-х років XIII ст., коли болонське купецтво, заінтересоване в розвитку місцевого текстильного виробництва, починає запрошувати ремісників з інших комун Ломбардії і Тоскани. В болонську Лану входили фарбувальники і різні групи найманих робітників, більшість з яких була з Верони і Тоскани⁷. Усі вони повністю залежали від верхівки цеху і займалися обробкою напівфабрикатних сукон, одержаних від Меркаданци⁸. Болонські сукнарі, як і інші текстильні цехи, ніколи не мали такого значення, як Камбіо чи Меркаданца, вони завжди залишалися в числі «*artes minute*»⁹. Цехи пергаментників і кравців були більш впливовими, ніж текстильники¹⁰.

Однак не все ремісничє населення міста об'єднувалося в цехи. Існувала численна армія ремісників «низьких» професій, яким заборонялося будь-яке об'єднання¹¹. Ця тенденція виявлялася з того часу, коли цехи добилися політичних прав, і пояснюється тим, що впливові цехи не хотіли ділити права управління з іншими цеховими утвореннями. Позацехові ремісники і наймані робітники не входили до складу болонського пополо і за соціальним станом утворювали найнижчі верстви міського населення.

У тісному зв'язку з цеховою, але незалежно від неї в Болоньї розвивається і остаточно формується до 1230 р.¹² військово-територіальна

¹ S. Dal Pane *L'economia bolognese...*, стор. 559.

² Gaudenzi. *Statuti*, II, 487.

³ Ножевників, слюсарів, зброярів, виготовлювачів ножниць, дроту, підков, замків, чемоданів, котлів та ін. Gaudenzi. *Statuti*, II, 179, 224.

⁴ Craudenzi. *Statuti*, II, 236, 245.

⁵ Там же, II, 186.

⁶ Там же, II, 230.

⁷ Там же, II, 288, 289, 292, 294, 402.

⁸ Там же, II, 291, 295, 303.

⁹ Gaudenzi. *Statuti*, I, 344, № 41; II, 521, № 43; 125, № 16, 128, № 18.

¹⁰ Багатство і вплив кравців і пергаментників знов-таки пояснюються наявністю у Болоньї університету.

¹¹ Frati. *Statuti*, I, 277; II, 254; III, 334, 66.

¹² Gaudenzi. *Le società delle armi del popolo di Bologna e i loro statuti*, in «*Statuti delle società del popolo di Bologna*», vol. I, Roma, 1889, стор. IX.

організація пополанів — «società delle armi» (общини по зброї). Таких общин було 24¹. Найперша згадка про зародження пополанської військової організації датується 1219 роком, коли у військовому таборі під Імолю відбувається розподіл болонського війська за чотири міські квартали, а також на вершників і піхотинців, очолюваних вісьмома гонфалоньерами².

Усі болонські «società delle armi» складалися з повноправних громадян комуни, отже, кожний пополан належав до одного цеху і однієї общини по зброї. Позацехові ремісники, наймані робітники і мешканці округи не мали права вступати до цих общин³. Спочатку до пополанської військової організації входили і представники нобілітету. Але з 1255 р. нобілі та їх сім'ї виключаються з цих общин⁴. Цей процес остаточно завершується в 1282 р. з прийняттям комуною «Святих і Святих Встановлень».

Військова організація пополанів спочатку була створена для захисту міста від зовнішніх ворогів⁵. Однак з другої половини XIII ст. основною її метою стало придушення знаті. Особливо чітко сформульована ця мета в статуті 1270 р., де головним завданням усіх членів «общини» був негайний виступ на заклик комуни проти усіляких безпорядків у місті. Усім членам суворо заборонялося брати участь у будь-якій родовій суперечці. Порушники суворо каралися⁶.

Структура «общин по зброї» нагадувала побудову ремісничих цехів. Найвищою законодавчою владою були загальні збори, які затверджували статuti, встановлювали податки, приймали нових членів, виключали недостойних, призначали чиновників. Вибори останніх були двоступінчастими: спочатку обиралися виборники, які вже призначали чиновників. Чиновники військових общин, як і ремісничих, розподілялися на міністралів, синдиків, масаріїв, нотаріусів і складачів статутів. На відміну від ремісничих цехів, кожна «община по зброї» мала гонфалоньера, який керував воєнними діями⁷. Крім того, кожна община ділилася на окремі загони піхотинців і вершників. У загони піхотинців входило 25 чол., вершників — 10 чол.

Нарівні з ремісничими цехами «общини по зброї» надсилали своїх представників до рад комуни і визначали склад уряду. За «Генеральним статутом» 1248 р. одна половина анціанів обиралася цехами, друга — общинами⁸. Пізніше вплив цієї організації все збільшується. У статутах 1288 р. говориться, що право обирати на міські посади повинно належати переважно «società delle armi»⁹. Таким чином, цей своєрідний пополанський інститут набирає величезної сили.

Соціальна історія Болоньї ще раз підтверджує, що в XIII ст. в цій середньовічній комуні точилася жорстока соціальна боротьба, в ході якої сформувалися цехова і військова організації пополанів, які на-

¹ Кожний квартал міста мав п'ять військових общин. Крім цих 20, були ще чотири общини (ломбарців, тосканців, Делла Стелла і м'ясників), члени яких розподілялися по всьому місту.

² E. Hessels. Geschichte..., стор. 331.

³ Gaudenzi. Statuti, I, 273, № 1; II, 506, № 3; 522, № 46; I, 267, 328, VII.

⁴ Там же, I, 322, № 49; 267, XIII.

⁵ Очевидно, не випадково вона сформувалась до 30-х років XIII ст., коли місту загрожувала серйозна небезпека з боку імператорської влади. Це підтверджується також тим, що спочатку нобілітет теж входив у військові общини пополанів.

⁶ Gaudenzi. Statuti, I, 458, 122.

⁷ Там же, I, 278; II, 513—514.

⁸ Gaudenzi. Statuti, II, 505.

⁹ Там же, I, 354, XXVI.

брали великої політичної і адміністративної сили. Якщо в 1228 р. торгово-промислові кола провели першу пополанську конституцію, згідно з якою нобілітет мав ділити з ними владу, то в 1256 р. пополани прийняли другу конституцію, що означала їх повну перемогу. Третя конституція 1282 р. завершує переможну боротьбу болонських пополанів з нобілітетом міста.

ПРО ТОРГІВЛЮ ХЕРСОНЕСА З СЕРЕДЗЕМНОМОР'ЯМ У I—IV ст. Н. Е.

В. І. Кадеєв

У радянській археологічній літературі немало робіт, присвячених різним галузям економіки Херсонеса Таврійського, однак з історії торгівлі спеціальних досліджень досі немає. У свій час А. І. Тюменев¹ висунув думку, що Херсонес ніколи не був торговельним центром. Ця недосить обгрунтована думка авторитетного вченого пізніше некритично була сприйнята іншими дослідниками, що й привело до застою у вивченні цієї проблеми.

Численні джерела, які є в нашому розпорядженні, суперечать такому розповсюдженому висновкові, особливо це стосується перших століть н. е., коли для Херсонесу велике значення мала торгівля з містами Причорномор'я та Середземномор'я.

Мета даної статті — показати характер та інтенсивність зовнішньої торгівлі Херсонеса з містами Середземномор'я протягом перших століть нашої ери.

Зовнішня торгівля Херсонеса з Середземномор'ям була відновлена на початок I ст. н. е., коли у Херсонесі з'явилися численні зразки самоського червонолакового посуду. Те, що цей посуд виготовлений майстрами Самоса, підтверджують не тільки особливості лаку і кераміки, але й клейма на денцях. Ці клейма бувають у вигляді написів з іменами власників майстерень, розеток, пальметок, босої ступні, ступні у сандалії (рис. 1).

До найбільш ранніх зразків самоського посуду треба віднести блюдечка, чашки, миски і тарілки з прямовисними бортиками і клеймами КАΛΑ², ΠΟΘΟΥ³, ΑΛΥΠΟ⁴, ΔΙΟΔΟΤΟΥ⁵, ΡΟΥΦΟΥ⁶ та іншими⁷. Серед перелічених найчастіше зустрічаються клейма ΡΟΥΦΟΥ, що належали, мабуть великій майстерні⁸. Всього на самоському червонолаковому посуді з Херсонеса, який датується першою чвертю I ст. н. е., виявлено

¹ А. И. Тюменев. Херсонесские этюды, V, Херсонесские проксении.—ВДИ, 1950, № 4.

² Колекція Херсонеського музею, інв. № 35 655.

³ Там же, інв. № 35 649.

⁴ Там же, інв. 23 627.

⁵ Г. Д. Белов. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1961 г.—Архів ДХМ, спр. 796, арк. 15.

⁶ ИАК, вып. 16, СПб, 1905, стор. 57; Херсонесский сб., вып. II, Севастополь, 1927, стор. 183. Херсонесский сб., вып. V, Симферополь, 1959, стор. 21.

⁷ Крім перелічених клейм, у Херсонесі зустрілися ще такі: ΜΕΝΟΥ, ΝΙΚΟΜΑΧΟΥ, ΕΥΦΙΟΣ, ...ΙΝΣΟΥ, ΕΡΜΗΣ, ΑΝ..., ...ΟΥΡΟΥ, ΔΟΥ..

⁸ Самоський посуд з цим клеймом зустрічався також у Пантікапеї, Ефісі та інших центрах.

близько 15 різних іменних клейм. З цього можна зробити висновок про одночасне існування на Самосі 15 керамічних майстерень, які виробляли червонолаковий посуд для експорту. Погляд на Самос, як на один з великих експортерів червонолакового посуду, добре пов'язується з свідченням Плінія, котрий свій перелік головних центрів виробництва кераміки, очевидно, не випадково починав з Самоса¹.

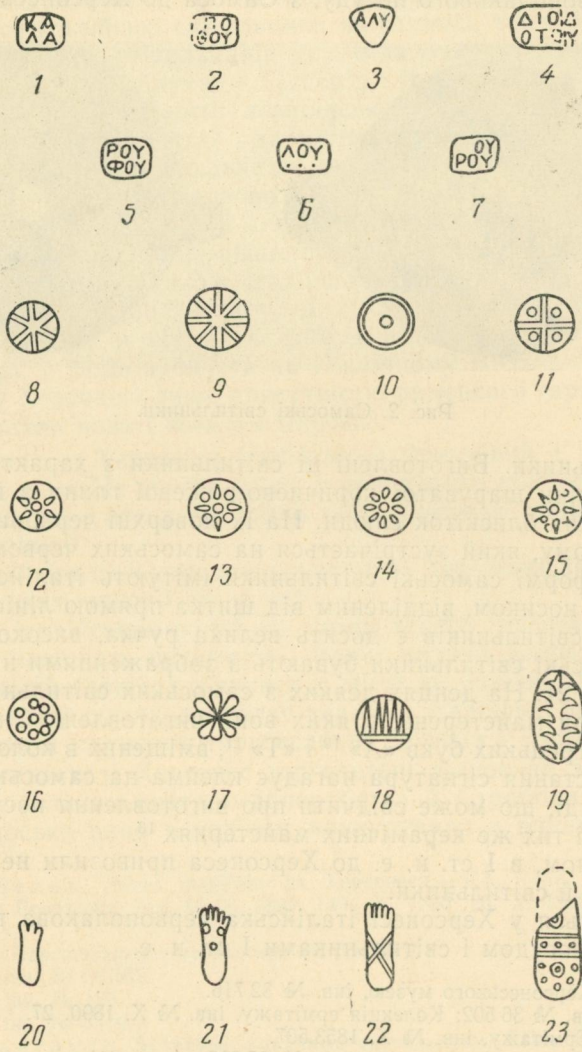

Рис. 1. Клейма на самоському посуді.

Поряд з клеймованим самоським посудом вже в першій чверті I ст. н. е. до Херсонеса став надходити також і неклеюваний червонолаковий посуд. Це головним чином невеликі чашки з прямовисними бортиками і скісними стінками з насічкою по вінчику².

У другій чверті I ст. н. е. в Херсонесі з'являється червонолаковий самоський посуд з так званими фігурними клеймами (рис. 1, 18—19).

¹ Пліні. NH, XXXV, 160.

² Колекція Херсонеського музею, інв. № 32 717, 2678/12.

Це кубки¹, чашки², тарілки з прямовисними бортиками³, блюдечка⁴, сільниці⁵ та ін.

Починаючи з другої третини I ст. н. е., до Херсонеса стали завозити самоський червонолаковий посуд з клеймами у вигляді ступні (рис. 1, 20—23). Цей посуд надходив і пізніше, мабуть до кінця I ст. н. е. і на поч. II ст. н. е. Представлений він тарілками⁶, чашками⁷ та ін.

Крім червонолакового посуду, з Самоса до Херсонеса в цей час за-

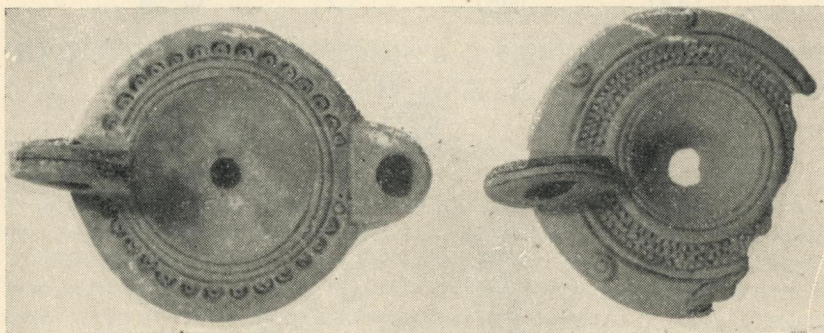

Рис. 2. Самоські світильники.

возили світильники. Виготовлені ці світильники з характерної для самоської кераміки шаруватої коричнево-рожевої глини з великою кількістю маленьких блискіток слюди. На їх поверхні червоний лак цілком аналогічний тому, який зустрічається на самоських червонолакових посудинах. По формі самоські світильники імітують італійські з невеликим округлим носиком, відділеним від щитка прямою лінією. Характерною для цих світильників є досить велика ручка, високо піднята над щитком. Самоські світильники бувають з зображеннями на щитку⁸ або без них⁹ (рис. 2). На денцях деяких з самоських світильників зустрічаються сигнатури майстерень, в яких вони виготовлені. Сигнатури бувають у вигляді грецьких букв «А»¹⁰ і «Т»¹¹, вміщених в коло, або у вигляді ступні¹². Остання сигнатура нагадує клейма на самоському червонолаковому посуді, що може свідчити про виготовлення посуду і світильників в одних і тих же керамічних майстернях¹³.

Таким чином, в I ст. н. е. до Херсонеса привозили не тільки самоський посуд, а й світильники.

Зустрічається у Херсонесі італійська червонолакова кераміка, яка представлена посудом і світильниками I ст. н. е.

¹ Колекція Херсонеського музею, інв. № 32 716.

² Там же, інв. № 36 502; Колекція ермітажу, інв. № X. 1890. 27.

³ Колекція Ермітажу, інв. № X. 1853.507.

⁴ Колекція Херсонеського музею, інв. № 35 618.

⁵ Там же, інв. № 35 612.

⁶ Там же, інв. № 4381/09.

⁷ Там же, інв. № 36 541, 23 147.

⁸ Колекція Херсонеського музею, інв. № 1202, 1539.

⁹ Там же, інв. №№ 941, 958, 16 007, 19 046, 33 379, Докладно про самоські світильники, які нам вдалося виявити, див. В. І. Кадеєв. Импортные светильники из Херсонеса I—IV вв. н. э.—СА, № 3, 1969.

¹⁰ Колекція Херсонеського музею, інв. № 598.

¹¹ Там же, інв. №№ 941, 19 046.

¹² Колекція Херсонеського музею, інв. № 1209.

¹³ Така картина спостерігалась і в інших римських та грецьких центрах керамічного виробництва. Див. S. Loeschke. Lampen aus Vindonissa, Zurich, 1919, стор. 251; H. Menzel. Antike Lampen in römisch-germanischen Zentralmuseum zu Mainz, Mainz, 1954, стор. 4.

Італійський посуд має рельєфну орнаментацию і покритий червоно-сургучним лаком. Окремі посудини мають клейма. Деякі з них подані недавно в роботі Г. Д. Белова¹. Однак Г. Д. Белов не наводить фрагментів невеликих чаш², прямовисного краю блюда з рельєфним зображенням собаки³, вінчика чаші з рельєфним орнаментом у вигляді листа⁴, нижньої частини чаші з рельєфним стилізованим орнаментом і клеймом LE. OD⁵, яке частково збереглося, а також стінок іншої⁶.

Крім червонолакового італійського посуду у Херсонесі неодноразово зустрічалися італійські світильники як глиняні, так і бронзові. Серед глиняних італійських світильників слід відзначити червонолакові з зображенням Геракла з яблуками Гесперід і італійським клеймом «HERMAT»⁷, а також світильники кампанського типу з двома носиками, рельєфною розеткою на щитку і двома виступами у вигляді кінських голівок⁸. Ручки останніх світильників виготовлювалися у вигляді листа. Уламки таких ручок неодноразово зустрічалися в Херсонесі⁹, що може свідчити про широке розповсюдження кампанських світильників у місті. Датуються ці світильники не пізніше ніж I ст. н. е.

Відомі у Херсонесі також італійські бронзові фібули: ранньоримські шарнірні дугоподібні¹⁰ і типу «Авцісса»¹¹. Останні датуються першою половиною I ст. н. е.¹². Такі фібули відомі не тільки у Херсонесі, а й на Боспорі, у Подніпров'ї та на Північному Кавказі¹³. Пояснювати наявність їх у Херсонесі лише присутністю римського гарнізону не можна, бо потрапляли вони і шляхом торгівлі.

Трапляється у Херсонесі італійський бронзовий і скляний посуд I — поч. II ст. н. е. Це скляні фіали з реберчатим туловом¹⁴ і бронзові глечики на піддоні з вузьким горлом та рельєфними прикрасами у нижній частині ручки¹⁵.

Крім речей італійського походження, у Херсонесі знайдено кілька десятків римських монет I ст. н. е.¹⁶.

Знахідки італійських речей на площі всього херсонеського городища, а також наявність предметів і монет першої половини I ст. н. е., тоді як римський гарнізон з'явився у місті не раніше другої половини I ст. н. е., на нашу думку, дозволяє вважати італійські речі предметами імпорту, а отже й існування торговельних зв'язків з Італією¹⁷.

Підтримував тоді Херсонес торговельні відносини з островом Косом, який був великим центром виноробства. У Страбона є вказівка, що в його час коське вино з успіхом конкурувало з винами Лесбоса та

¹ Г. Д. Белов. Terra sigillata из Херсонеса.— СА, 1967, № 4, стор. 301.

² Колекція Ермітажу, інв. № X. 1899. 149., X. 1900. 26, X. 1900. 35, X. 1908. 562 та інші.

³ Колекція Херсонеського музею, інв. № 35 530.

⁴ Там же, інв. № 36 502.

⁵ Там же, інв. № 124.

⁶ Там же, інв. № 3316.

⁷ О. Вальдгауэр. Античные глиняные светильники, СПб, 1914, стор. 42, таб. XXVI, 252.

⁸ ИАК, вып. 16, СПб, 1905, стор. 29, рис. 7.

⁹ Там же, стор. 49.

¹⁰ Колекція Херсонеського музею, інв. № 18 662.

¹¹ Колекція Археологічного музею ХДУ, інв. № X. 1963. 1890.

¹² А. К. Амброз. Фибулы юга Европейской части СССР, М., 1966, стор. 26.

¹³ Там же.

¹⁴ Колекція Херсонеського музею, інв. № 34 467, 35 610, 35 655 та інші.

¹⁵ ИАК, вып. I, СПб, 1901, стор. 14, рис. 13.

¹⁶ А. М. Гилевич. Античные иногородные монеты из раскопок Херсонеса, Нумизматика и сфрагистика, III, 1968, Приложение II, стор. 54.

¹⁷ Г. Д. Белов пов'язує появу італійського посуду у Херсонесі цілком з присутністю римського гарнізону. Див. Г. Д. Белов. Terra sigillata... стор. 306.

Хіоса, які вважались кращими у старогрецькому світі¹. Знахідки коських амфор I ст. н. е. у Херсонесі² свідчать, що сюди завозилися, очевидно, коські вина високої якості.

У другій пол. I ст. н. е.—поч. II ст. н. е. у Херсонеса існували зв'язки з Кнідом. Підтверджують це знахідки в Херсонесі червонолакових світильників з зображенням розеток та виноградної лози на щитках і сигнатурою «ROMANESIS»³.

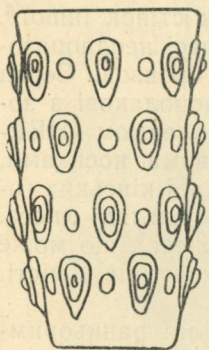

Рис. 3. Сирійський бокал с рельефним орнаментом.

Ці світильники походять з керамічної майстерні, яка існувала на Кніді⁴ і працювала на експорт⁵. На наявність торговельних зв'язків з Кнідом вказують також знахідки кнідських рельєфних посудин у могильнику біля радгоспу № 10⁶ та у Неаполі Скіфському⁷, куди вони потрапили, очевидно, з Херсонеса.

Протягом I—II ст. н. е. Херсонес підтримував зв'язки з Сирією, звідки надходив скляний посуд. До сирійського імпорту цього часу слід віднести бокали з рельєфним орнаментом у вигляді бутонів лотосу (рис. 3)⁸. Зустрічаються також фіали з реберчатим тулубом з зеленуватого скла⁹, глечики з чотиригранним тулубом. Останні відомі не тільки у Херсонесі¹⁰, а й у могильниках Інкерманської долини¹¹. Слід відзначити також скляні чаші з рельєфним орнаментом у вигляді решітки й крапок трав'янисто-зеленого кольору¹².

Існували торговельні зв'язки Херсонеса з Самосом і в II ст. н. е., звідки у Херсонес, крім червонолакового посуду, привозили світильники. Ці світильники відрізняються від більш ранніх формою носика, який має серцевидну форму¹³.

Внаслідок збільшення масштабів будівництва у Херсонесі у II ст. н. е. одним з масових предметів імпорту були мармурові архітектурні деталі, які використовувалися для оздоблення будинків. На думку О. І. Домбровського, який досліджував ці предмети, частина їх походить з островів Егейського моря¹⁴. Крім архітектурних деталей у цей час до Херсонеса завозилися мармурові саркофаги або заготовки до них, які остаточно оброблялися на місці¹⁵. Завозилися ці предмети

¹ Strab., XIV, II, 19.

² Колекція Херсонеського музею, інв. № 3278, 29 713; И. Б. Зеест. Керамическая гара Боспора.— МИА, № 63, 1961, таб. XXIX, 676, 678.

³ Колекція Ермітажу, інв. № X. 1895. 110, X. 1895. 109; О. Вальдгауэр. Вказана праця, стор. 33, 35, таб. XIV, 159, таб. XV, 171.

⁴ J. Perlzweig. Lamps of the Roman period, Athenian agora, v. VII, Princeton, 1961, стор. 4.

⁵ Світильники з цієї майстерні відомі у Пантікапеї, Афінах, Італії, Африці, на островах Егейського моря.

⁶ В. А. Анохин. Кувшин с рельефным изображением Асклепия и Гигиен.— КСИА, вып. 8, Киев, 1959, стор. 166 та інші.

⁷ П. Н. Шульц. Тавро-скифская экспедиция.— КСИИМК, вып. XXVII, 1949, стор. 63, рис. 27.

⁸ Колекція Херсонеського музею, інв. № 1774, 18 475, 31 240 та інші.

⁹ Колекція Ермітажу, інв. № X. 1908. 670.

¹⁰ Там же, інв. № 1908. 337, X. 1908. 672.

¹¹ Колекція Херсонеського музею, інв. № 36 572.

¹² Там же, інв. № 20 321.

¹³ Там же, інв. № 1662.

¹⁴ О. И. Домбровский, Е. А. Паршина. Архитектурные детали античного Херсонеса.— СХМ, вып. II, Симферополь, 1961, стор. 84.

¹⁵ Г. Белов. Херсонесские рельефы.— ВДИ, 1940, № 3/4, стор. 285 та ін. Його ж. Херсонесские саркофаги.— Культура античного мира, М., 1966, стор. 24 та інші.

з острова Проконеса, який був найбільшим центром виробництва саркофагів у II—III ст. н. е.¹

Торговельні зв'язки з Середземномор'ям Херсонес підтримував і в III ст. н. е. В цей час, як і раніше, одним з торгових партнерів Херсонеса був Самос, звідки імпортувалося вино. Про це свідчать знахідки самоських амфор як у Херсонесі², так і в могильнику біля радгоспу № 10³. До III ст. н. е. відноситься ще один тип імпортних амфор, який походить з покищо невідомого східносередземноморського центру⁴. Це червоноглиняні амфори з вузькою шийкою і різко вигнутими ручками, піднятими над краєм шийки⁵. Крім Херсонеса, ці амфори зустрічаються і в інших містах Північного Причорномор'я⁶.

Одним з масових предметів середземноморського імпорту у Херсонесі були глиняні світильники з Аттики. Довгий час місце виробництва цих світильників було невідоме і лише недавно з'ясувалося, що походять вони з Аттики, звідки в значній кількості вивозилися протягом III—IV ст. н. е. на ринки Середземномор'я та Причорномор'я⁷. У Херсонесі світильники з Аттики з'явилися у першій половині III ст. н. е. Це великі жовтоглиняні світильники з різними зображеннями на щитках і сигнатурами на денцях: ПІТЕ100Υ⁸, ПРЕІМОΥ⁹ та інші¹⁰.

Відомі у Херсонесі світильники з Аттики і без сигнатур. Це світильники з зображеннями на щитках півмісяця¹¹, гладіаторів¹², старого та старої¹³ та інші. У III ст. н. е. у Херсонес завозилися світильники близько 10 керамічних майстерень Аттики.

Крім вина, керамічних виробів у III ст. н. е. у Херсонес імпортувалися різні архітектурні деталі. Їх головним поставщиком, як і раніше, був Проконес¹⁴.

Перша пол. III ст. н. е. була вершиною зовнішньої торгівлі Херсонеса з Середземномор'ям. Пізніше почався спад, спричинений кризою у Римській імперії, а також зовнішніми політичними подіями у Північному Причорномор'ї, Малій Азії та Греції — нападами варварських племен, особливо готів. Однак зовсім економічні зв'язки Херсонеса з Середземномор'ям не припинились. Знахідки у Херсонесі самоських

¹ С. Ф. Стржелецкий. Античные памятники Херсонеса из раскопок 1950 г. —ВДИ, 1951, № 2, стор. 141.

² Г. Д. Белов. Раскопки Херсонеса в 1965 г.—Архив ДХМ, спр. 858, арк. 11—12.

³ Колекція Херсонеського музею, інв. № 36 575.

⁴ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора, стор. 114; В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг.—МИА, 85 1958, стор. 168.

⁵ Колекція Херсонеського музею, інв. № 35 536, 28 019, 28 020 та ін.

⁶ И. Б. Зеест. Вказана праця, стор. 114, таб. XXXIII, 79.

⁷ M. L. Bernhard. Lampki starożytne, Warszawa, 1955, стор. 173; I. Perlzweig. Вказана праця, стор. 67 та ін.

⁸ Колекція Херсонеського музею, інв. № 972.

⁹ Там же, інв. № 969.

¹⁰ Докладніше про аттичні світильники з Херсонеса див. В. И. Кадеев. Импортные светильники из Херсонеса I—IV вв. н. э.—СА, № 3, 1969.

¹¹ ОАК за 1897 г., СПб, 1899, стор. 116.

¹² Колекція Херсонеського музею, інв. № 943.

¹³ Колекція Херсонеського музею, розкопки К. Е. Гріневича 1926 р.

¹⁴ О. И. Домбровский, Е. И. Паршина. Вказана праця, стор. 87, 89.

гличиків та амфор IV ст. н. е.¹, світильників з Аттики IV ст. н. е.², скляного посуду з Сирії та Александрії³, а також світильників північно-африканського виробництва IV—V ст. н. е.⁴, свідчать про те, що і в цей час існували торговельні зв'язки з Середземномор'ям.

¹ Колекція Херсонського музею, інв. № 35 336, 35 337, 35 338 та ін. Г. Д. Белов. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1955 г.—Херсонесский сб. V, Симферополь, 1959, стор. 20; Його ж. Раскопки в Херсонесе в 1961 г.—СХМ, III, 1963, стор. 58—59.

² Колекція Херсонського музею, інв. № 967, 4789, 1703/13, 2380/10; О. Вальдгауер. Вказана праця, т. XLIV, 469, т. XLV, 479, т. XLVI, 489, 492.

³ Колекція Херсонського музею, інв. № 818.

⁴ Колекція Херсонського музею, інв. № 740 35 610 та інші.

ПРО ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ БОСПОРУ У І—ІІ ст. Н. Е.

В. О. Устинова

Нині внаслідок багатолітніх систематичних розкопок цілого ряду боспорських поселень нагромаджено значний археологічний матеріал, який має першорядне значення для вивчення основних проблем економічного розвитку Боспору. На базі цього матеріалу з'явилися дослідження, в тому числі узагальнюючого характеру, в яких висвітлюються окремі галузі економіки Боспору¹; в цілому з'ясовані основні етапи економічного розвитку Боспорської держави², деякі висновки міцно ввійшли в історичну науку і навряд чи будуть заперечені у майбутньому. Зокрема, можна вважати безсумнівним той факт, що після кризи ІІ—І ст. до н. е. Боспор у перші століття н. е. досяг нового блискучого розквіту.

Проте, з'ясування особливостей економічного розвитку Боспору в цей період, а також причин нового піднесення досі не стало предметом спеціального дослідження. У даній статті робиться спроба виявити ті зміни, яких зазнала економіка Боспору у перші століття н. е. та їх причини.

Економічне піднесення на Боспорі почалось приблизно в І ст. н. е. і відбилось насамперед у помітному зростанні міст та міського будівництва. За роки кризи ІІ—І ст. до н. е., які супроводжувались серйозними заворушеннями військового та соціального характеру³, міське життя занепало, а в ряді випадків зовсім завмерло; міста, залишені мешканцями, спустіли і перейшли до розряду «колишніх»⁴.

У І ст. н. е. міське життя поступово починає відроджуватись. Спостерігається жваве будівництво у Пантікапеї⁵ та Кіммеріку⁶, розростаються кордони Фанагорії⁷ та Кеп⁸, Мирмекій з «колишнього» міста

¹ В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1953; Иого ж. О боспорском ремесле IV—I вв. до н. е.—СА, т. XXIX—XXX, 1958; В. Ф. Гайдукевич. Виноделие на Боспоре—МИА, № 85, 1958, та ін.

² С. А. Жебелев. Основные линии экономического развития Боспорского государства.—36. «Северное Причерноморье», М.-Л., 1953, стор. 116 та ін. В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, М.-Л., 1949.

³ В. Д. Блаватский. Северо-понтийские города в конце II—I вв. до н. э.—Вестник МГУ, серия общественных наук, 1949, № 7, стор. 55 та ін.; Е. Г. Кастанаян. Период позднего эллинизма в истории городов Боспора.—36. «Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху», М., 1959, стор. 205 та ін.

⁴ Plin., N. h., IV, 86-SC, II, стор. 176.

⁵ В. Д. Блаватский. Строительное дело Пантикапея по данным раскопок 1945—1949 и 1952—1953 гг.—МИА, № 56, 1957, стор. 71 та ін.

⁶ И. Т. Кругликова. Киммерик в свете археологических исследований 1947—1951 гг. МИА, № 85, 1958, стор. 245 та ін.

⁷ М. М. Кобылина. Фанагория.—МИА, № 57, 1956, стор. 67 та ін.

⁸ Н. И. Сокольский. Кепы.—36. «Античный город», М., 1963, стор. 99, 107.

перетворюється у великий промисловий центр, повертається до життя Патрасій¹, який був розгромлений у 70-ті роки I ст. н. е.²

За нових історичних умов боспорські міста набули нових рис. У них, нєрідко в самому центрі, виросла значна кількість виробничих споруд, пов'язаних з сільським господарством та промислами³. Міста втрачали вигляд чисто античного поліса та набирали більш-менш явних рис русифікації.

Зростання міст та міського життя на Боспорі в I ст. н. е. супроводжувалось розвитком місцевого ремесла⁴, в чому виявилась ще одна особливість нового періоду.

В епоху Спартоکیدів значна частина боспорського ремесла зосереджувалась у Пантікапеї⁵, звідки реміснича продукція надходила не тільки в інші міста Боспору⁶, але й у більш віддалені райони⁷ Подоння, Прикубаня, Подніпров'я. За роки кризи обсяг ремісничого виробництва Пантікапея скоротився, торговельні зв'язки порушились, що послужило поштовхом до розвитку місцевого ремесла. Але воно, по-перше, було місцевого значення, а по-друге, при збільшенні питомої ваги його, перевага все ж таки зберігалась за сільськогосподарськими галузями.

Розвиток місцевого ремісничого виробництва, а також зростаюча роль сільського господарства та промислів привели до істотних змін в економічному розвитку головного міста Боспору — Пантікапея. Іншою стає структура основних галузей, але на відміну від малих міст зменшується питома вага ремесла⁸.

Таким чином, у перші століття н. е. спостерігається деяке вирівнювання, нівелювання економічного розвитку боспорських міст. Це був характерний для нового періоду процес, коли найбільші центри, як-от Пантікапей, втрачали монопольне становище в галузі ремісничого виробництва та помітно рустифікувались, а інші, у минулому рядові поселення, переживали розквіт та набували важливого значення в економіці держави.

Загальний характер боспорської економіки у цей період визначали такі галузі, як зернове господарство, виноробство та рибний промисел. Розглянемо розвиток цих галузей з точки зору їх особливостей та змін у I—III ст. н. е.

¹ В. К. Голенко. Монеты из случайных находок в Патрае (1947—1950).—ВДИ, 1952, № 3, стор. 150.

² Ю. С. Крушк. Петрейский клад 1950 г.—КСИИМК, вып. 66, 1956, стор. 117.

³ В. Д. Блаватский. Раскопки Пантикапея в 1945 г.—КСИИМК, вып. XVII, 1947, стор. 112; Його ж. Раскопки Пантикапея (1947)—КСИИМК, вып. XXVII, 1949, стор. 33 та ін.; Його ж. Раскопки Пантикапея в 1949 г.—КСИИМК, вып. XXXVII, 1951, стор. 213 та ін.; Його ж. Раскопки Фанагории в 1938—1939 гг.—ВДИ, 1940, № 3—4, стор. 295—298; М. М. Кобылина. Раскопки Фанагории.—КСИИМК, вып. XXVII, стор. 89; В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритак и Мирмекия в 1946—1952 гг.—МИА, № 85, 1958, стор. 123; Н. И. Сокольский. Кепы, стор. 108, рис. 8, 1.

⁴ Н. И. Сокольский. К истории северо-западной части Таманского полуострова в античную эпоху, вып. 95, М., 1963, стор. 55. Його ж. Раскопки городища Кепы в 1961 г.—КСИА,— Acta antiqua Philippopolitana Studia archaeologica, Serdicae, 1963, стор. 15.

⁵ В. Д. Блаватский. О боспорском ремесле IV—I вв. до н. е.—СА, XXIX—XXX, М., 1959, стор. 56.

⁶ И. Б. Зеест. Экономические связи боспорских городов.—36. «Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху», М., 1959, стор. 160, 162.

⁷ Т. Н. Книпович. Опыт характеристики городища у станицы Елисаветовской по находкам экспедиции КАИМК в 1928 г.—ИГАИМК, вып. 104, 1935, стор. 146 та ін.; М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор, 1925, стор. 362, 383, 438 та ін.; В. А. Городцов. Елисаветовское городище и сопровождающие его могильники по раскопкам 1935 г.—СА,—1, 1936, стор. 179; И. Б. Зеест. К вопросу о внутренней торговле Прикубанья с Фанагорией.—МИА, № 19; 1951; стор. 107 та ін.; Я. И. Смирнов, Восточное серебро, СПб, 1909, табл. X, № 27.

⁸ В. Д. Блаватский. Пантикапей, М., 1964, стор. 134—135, 150, 152—153.

Зернове господарство, яке становило основу економічної могутності Боспору¹ не тільки не втратило свого значення, а навпаки, за нових історичних умов ще більш зросло. На початок I ст. н. е. значно збільшилась сільськогосподарська територія Боспору внаслідок розширення кордонів держави. На сході, як свідчить Страбон², Боспор володів землями до Танаїса, що були районом розвинутого землеробства³. На заході, коли погодитися з припущенням М. І. Сокольського про проходження стіни Асандра біля Перекопу⁴, до складу Боспорської держави слід включити обширні сільськогосподарські території Східного Криму. Мабуть, у I ст. н. е. боспорські правителі зберігали контроль над цією територією⁵, тому що скіфи та таври, що жили тут, за свідченням епіграфічних пам'яток⁶ цього часу, були підкорені боспорським царем Аспургом.

Проте, головним джерелом збільшення хлібних запасів країни були не стільки нові землі, скільки нове використання старих. У перші століття н. е. землеробство набуває повсюдного поширення, охоплюючи не тільки сільські поселення, але й міста. Останні, як вже відзначалося, помітно рустифікувались. Навіть на території столиці держави Пантікапея, у III ст. н. е. виникають великі сільськогосподарські садиби з зерновими ямами⁷.

Про масштаби зернового господарства на Боспорі на початку н. е. дозволяє судити сільськогосподарський комплекс II ст. н. е. з Кіммеріка⁸. При розкопках знайдено три ями, які являли собою велике зерносховище. Кожна яма була грушовидної форми, горловина всередині мала кам'яну кладку та закривалась плоскою плитою-кришкою. Щодо конструкції ці ями не мали якихось принципових відмінностей і нагадували аналогічні споруди з Тірітаки⁹ та Пантікапея¹⁰, але своїми розмірами (глибина — 6,5 м, діаметр горла — 0,9 м, діаметр дна — 4,5 м) вони перевершували більш ніж у два рази звичайну зернову яму. Весь комплекс в цілому дозволяє говорити про існування у Кіммеріку в II ст. н. е. крупного центра по заготівлі зерна, а також про участь цього поселення у торговельному збуті зернової продукції. Це припущення тим більш імовірне, що, крім відкритого комплексу II—III ст. н. е. при розкопках Кіммеріка часто знаходять приміщення для зберігання та обробки зерна¹¹, в яких зустрічаються кам'яні ступи, жорна, залишки печей для випікання хліба. В одному з таких приміщень був знайдений глиняний штамп для виготовлення ритуальних хлібців¹².

¹ В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах, стор. 7 та ін.

² Strabo, XI, 2, 11.

³ Н. В. Анфимов. Земледелие у меото-сарматских племен Прикубанья — МИА, № 23, стор. 144 та ін.

⁴ Н. И. Сокольский. Валы в системе обороны Европейского Боспора.— СА, т. XXVII, 1957, стор. 99 та ін.

⁵ И. Т. Кругликова. Сельская территория Боспора.— 36. «Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху». М., 1959, стор. 121; Ії ж. Боспор в позднеантичное время, М., 1966, стор. 10; В. Д. Блаватский. Пантикапей, М., 1964, стор. 131.

⁶ КБН, №№ 39, 40.

⁷ В. Д. Блаватский. Раскопки Пантикапея в 1945 г.— «Советский Крым», 1946, № 2, стор. 125.

⁸ И. Т. Кругликова. Киммерик в свете..., стор. 224 та ін.

⁹ В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритак в 1935—1940 гг. МИА, № 25, 1952, стор. 72—73, рис. 83; стор. 44, рис. 428.

¹⁰ И. Б. Зеест. Земляные зернохранилища Пантикапея. КСИИМК, вып. XXIII, 1948, стор. 81 та ін.

¹¹ И. Б. Зеест. Раскопки Киммерика в 1947—1948 гг. ВДИ, 1949, № 3, стор. 97.

¹² И. Б. Зеест. Киммерикская мукомольная мастерская и зерновое хозяйство Боспора.— КСИИМК, вып. XXXIII, 1950, стор. 101; мал. 45.

В перші століття н. е. землеробство та зернове господарство на Боспорі зростало головним чином внаслідок рустифікації міст. Це, безумовно, було пов'язано з посиленням у нових історичних умовах впливу місцевих племен, з масовим переселенням їхніх представників у міста, що відроджувались. А для цих племен хліборобство завжди було основним заняттям¹. Нове населення боспорських міст принесло з собою звичні для нього форми господарства, соціальних відносин та побуту².

Між іншим, старий господарський уклад та пов'язані з ним соціальні відносини виявляли ознаки розкладу. Про це свідчать так звані манумісії — приватноправові документи про відпущення рабів на волю. Зараз на Боспорі відомо до 15 манумісій³. У кожному документі мова йшла про надання рабові свободи. Документ гарантував «від неспокою та захоплення» з боку володавця і його нащадків або забезпечував особі можливість «бути недоторканою та неображеною». Інколи ці гарантії доповнювались правом «мешкати де захоче, безперешкодно».

Не зупиняючись докладно на аналізі кожної манумісії⁴, зазначимо, що сам факт появи на Боспорі юридичних актів про визволення рабів, незважаючи на дещо обмежений характер цих документів⁵, є показником досить серйозних змін соціально-економічного характеру. Більшість манумісій, відомих на Боспорі, датується I ст. н. е. Останню обставину, можливо, слід пов'язати з початком економічного піднесення на Боспорі. Відродження міст, надзвичайний розмах будівництва, зростання сільського господарства, місцевого ремесла та промислів — все це, безумовно, викликало збільшений попит на робочу силу. Рабська праця з її низькою продуктивністю не відповідала потребам економіки за нових історичних умов. Поява в цей час значної кількості боспорських манумісій, таким чином, не була випадковою. Рабовласники шукали нові, більш ефективні способи ведення господарства. Крім цього, не виключено, що вони намагались притупити гостроту класової боротьби та недопустити повторення вибуху, який би поставив на край загибелі само існування рабовласницької держави.

У перші століття н. е. змінюється також становище безпосередніх виробників у сільському господарстві. Є підстава вважати, що в цей час все більше використовується праця залежних землеробів або пелатів, їх існування на Боспорі стверджується написом II ст. н. е.⁶ Під терміном «пелати» стосовно до Боспору більшість дослідників⁷ розуміє корінне землеробське населення, яке залежало безпосередньо від царя, храмів, окремих представників знаті. Про характер та ступінь цієї залежності можна гадати лише приблизно. Можливо, в часи Спартоکیدів пелати вели свої невеличкі господарства, віддаючи власникам землі деяку частину врожаю як данину, або форос⁸. У цей період пелати мог-

¹ Н. В. Анфимов. Земледелие у место-сарматских племен... стор. 144 та ін.

² В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах..., стор. 194.

³ КБН, №№ 69—74, 985, 986, 1021, 1123, 1128.

⁴ И. Б. Надель. Филологические и дипломатические заметки к боспорским манумиссиям, ВДИ, 1958, № 1, стор. 140 та ін.; В. Д. Блаватский. Земледелие..., стор. 186 та ін.

⁵ И. Б. Надель. Об экономическом смысле оговорки *χωρίζεις την προσευχην Θεοῦ καὶ προσκαρτεροῦσεως* боспорских манумиссий. ВДИ, 1948, № 1, стор. 205—206.

⁶ КБН, 976, IPE, II., 353.

⁷ В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах, стор. 191, та ін. В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, М.-Л., 1949, стор. 363; Його ж. История античных городов Северного Причерноморья. Зб. «Античные города Северного Причерноморья», М.-Л., 1955, стор. 136, 139.

⁸ В. Ф. Гайдукевич. Еще о восстании Савмака. ВДИ, 1962, № 1, стор. 22.

ли ще не втратити особистої свободи¹, хоча не виключено, що в деякій мірі вона була обмежена². Надалі залежність пелатів зростає, і це, мабуть, виявилось у прикріпленні їх до землі. Із згаданого вище напису можна дізнатись, що пелати переходили від одного власника (Летодора) до іншого (храма Афродіти) разом з тією землею, на якій сиділи. Це дозволило дослідникам зробити висновок про те, що в перші століття н. е. пелати були вже тісніше пов'язані з землею і що їх зв'язок, набув характеру прикріплення до землі, оформленого спеціальним юридичним актом³. У цьому розумінні боспорські пелати наближались за своїм становищем до колонів Римської імперії.

Таким чином, у перші століття н. е. змінюється організація праці у сільському господарстві Боспору. Вільних землеробів витісняють пелати, які поступово стають основними виробниками у сільському господарстві Боспору.

Нарешті, зміни спостерігались і в організації сільськогосподарської території. Серйозна небезпека для кордонів держави з боку войовничих сарматських племен робила неможливим розвиток сільського господарства на землях, нічим не захищених. Показово, що на початок II ст. до н. е. з території Керченського півострова⁴ зникли всі неукріплені поселення. В цьому факті, нам здається, слід вбачати одну з головних причин ослаблення економічної могутності Боспору у II ст. до н. е., коли країна перетворюється із крупного виробника зерна у платника данини — спочатку варварам⁵, а потім Мітрідату Євпатору⁶.

В перші століття н. е., коли загроза з боку сарматів ще існувала, відродження землеробства та зернового господарства на Боспорі було можливим лише за умов, які б гарантували безпеку сільськогосподарської території. З цього приводу цікаво визначити появу на Боспорі значної кількості військово-землеробських поселень, які мали значення бойових фортець. Серед них слід назвати Ілурат⁷, який виділявся особливо міцними оборонними спорудами. Тасуновське городище⁸, укріплену сільськогосподарську садибу на Темір-горі⁹, Михайлівське городище¹⁰, укріплене поселення біля с. Наташино та ін. Всі ці поселення знаходились у глибині Керченського півострова і тому їх оборонні споруди не були безпосередньо пов'язані з укріпленням та охороною кордонів Боспорської держави. Землеробський характер цих поселень стверджується археологічним матеріалом. Під час розкопок Ілурата, наприклад, у кожному приміщенні¹¹ знайшли сховища для зерна, або залишки мукомольного виробництва — жорна, ступи, траплялись серпа,

¹ М. И. Артамонов. К вопросу о происхождении боспорских Спартокидов.— ВДИ, 1949, № 1, стор. 38.

² В. Ф. Гайдукевич. Еще о восстании..., стор. 22.

³ В. Д. Блаватский. Земледелие в античных государствах..., стор. 192.

⁴ И. Т. Кругликова. Исследование сельской территории европейского Боспора. СА, 1957, № 1, стор. 230; II ж. Исследования сельских поселений античных государств Юга СССР.— Acta archaeologica Hungaricae, 1962, т. XIV, № 3—4, стор. 222.

⁵ Strabo, VII, 4, 6.

⁶ Там же.

⁷ В. Ф. Гайдукевич. Боспорский город Илурат.— СА, XIII, 1950, стор. 192. Його ж. Илурат. МИА, № 85, 1958, стор. 22 та ін.

⁸ В. Д. Блаватский и Д. Б. Шелов. Разведки на Керченском полуострове.— КСИИМК, вып. 58, М., 1955, стор. 104 та ін.

⁹ В. Ф. Гайдукевич. Укрепленная villa rustica на Темир-горе.— СА, VII, 1941, стор. 45 та ін.

¹⁰ Б. Г. Петерс. Раскопки городища у с. Михайловка в 1963 г. КСИИМК, вып. 103, М., 1965, стор. 121 та ін.

¹¹ В. Ф. Гайдукевич. Илурат.— МИА, № 85, 1958, стор. 86, рис. 80; стор. 89, рис. 83; стор. 88, рис. 82, стор. 117, 124, 143, 100.

коси, був тут і штемпель для виготовлення ритуальних хлібців. Розкопки в районі Михайлівського городища дали змогу виявити, що територія навколо поселення була вкрита сіткою квадратів, які являли собою клери¹. Таким чином, головним заняттям мешканців цих поселень було землеробство. Але одночасно вони становили гарнізон, який обслуговував фортецю і в потрібному випадку був готовий захистити як поселення, так і належну йому територію.

Крім землеробства, в перші століття н. е. на Боспорі розвивались такі галузі, як виноробне господарство та рибний промисел.

Виноробство було відомо на Боспорі і в попередній період, але не раніш III ст. до н. е. Залишки виноробень пізньоелліністичного часу були виявлені у Мирмекії², Тірітакі³, в загородній садибі біля Карантинної слободки⁴, у садибі типу *villa rustica* на Темір-Горі⁵.

Яких же змін зазнала ця галузь господарства у перші віки н. е.?

Перш за все слід відзначити зростання ролі виноробства в економічному житті Боспору. За нових історичних умов виробництво вина набуває промислового значення і перетворюється в одну з провідних галузей економіки. Зараз на Боспорі відомо понад тридцять виноробень і більшість з них припадає на перші століття н. е.

Розвиток виноробного господарства на Боспорі стимулювався такими головними причинами, як скорочення підвозу вина ззовні внаслідок порушення торговельних відносин під час гострих соціальних та воєнних сутичок у II—I ст. до н. е., зростаючим попитом на вино не тільки на самому Боспорі, але і в сусідніх районах Подоння, Прикубаня⁶, нарешті намаганням правителів Боспору забезпечити більшу незалежність боспорської економіки від імпорту. Виноробне господарство набуває широкого розповсюдження — від сільських садиб та загородних селищ до столичних центрів⁷.

Інтенсивний розвиток виноробства виявився не тільки у розповсюдженні цієї галузі, а і в появі крупних спеціалізованих центрів, які виготовляли продукцію для широкого збуту. Серед них перше місце належить Мирмекію⁸. Кількість відкритих тут виноробень (приблизно чверта частина загальної кількості), величезні за своїми розмірами цистерни, давильні площі, ложа пресів, кам'яні гирі вагою близько 50 пудів — все це свідчить про дуже великі масштаби виробництва вина, яке безумовно, призначалося не тільки для потреб Мирмекія, але і для збуту за його межі.

Таким чином, у перші віки н. е. Боспор був не тільки споживачем вина, але й експортером цієї продукції.

Значне збільшення виготовлення вина було можливе завдяки істотним змінам у самому процесі виробництва. До корінної реконструкції виноробень привело застосування наприкінці I ст. до н. е. важільно-гвин-

¹ Б. Г. Петерс, Г. М. Ефимова. О раскопках Михайловского городища.— 36. «Археологические открытия 1966 года». М., 1967, стор. 222.

² В. Ф. Гайдукевич, Е. И. Леви, О. Е. Прушевская. Раскопки северной и западной частей Мирмекии в 1934 г. МИА, № 4, 1941, стор. 118 та ін.

³ В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.— МИА, № 25; 1952, стор. 27.

⁴ В. Ф. Гайдукевич. Виноделие на Боспоре — МИА, № 85, 1958, ст. 369.

⁵ В. Ф. Гайдукевич. Укрепленная *villa rustica*, стор. 45 та ін.

⁶ Л. Ельницкий. О боспорских амфорных клеймах.— ВДИ, 1940, № 3—4, стор. 318 та ін.; И. Б. Зеест К вопросу о боспорских амфорах. АИБ, 1, 1952, стор. 157 та ін.

⁷ В. Д. Блаватский. Раскопки Пантикапея (1947)..., стор. 34—35. М. М. Кобылина. Раскопки Фанагории..., стор. 89; В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки..., стор. 63, та ін. Иого ж. Виноделие на Боспоре..., стор. 356 та ін., Н. И. Сокольский. Раскопки в Келпах в 1960 г. КСИА, вып. 91; М., 1962, стор. 25.

⁸ В. Ф. Гайдукевич. Виноделие..., стор. 363.

тового преса¹, що дало змогу одержувати максимум виноградного соку. Крім того, в перші віки н. е. підвищилась якість будівельних розчинів², якими покривали всі внутрішні частини виноробні. До вапняного розчину стали додавати товчену кераміку, і розчин набував властивостей цементу. З цією ж метою в оцентовані стінки резервуарів втиралась мінеральна фарба червоного кольору — гематит³.

Якщо важільно-гвинтові преси були запозичені у Малої Азії, де вони відомі приблизно з II ст. до н. е., то цементний розчин був досягненням римської техніки⁴. Швидке освоєння на Боспорі виноробень нової конструкції, а також використання більш досконалих методів будівельної техніки — наслідок широких економічних та культурних зв'язків Боспору з світом елліністичних держав та Римом.

Істотні зміни відбулися і в риболовному промислі. У перші віки н. е. рибальство вийшло за межі домашнього заняття і перетворилось у виробництво промислового профілю, стало однією з провідних галузей економіки, поряд з зерновим господарством та виноробством. З'являються крупні спеціалізовані центри по заготівлі риби та її масовому збуту навіть за кордони Боспору. Найбільш значним пунктом такого роду була Тірітака, де кількість відкритих рибозасолюваних ванн наближається до 60⁵. Окремі комплекси давали можливість засолювати одночасно до 200 тон риби⁶.

Зростання ролі та масштабів рибного господарства у перші століття н. е. було не випадковим, воно стимулювалось потребами зовнішнього ринку, і перш за все, попитом на рибу з боку гарнізонів римської армії, яка стояла в Понті⁷.

Надзвичайний розмах рибозасолювального виробництва у перші віки н. е. спричинив будівництво спеціальних споруд, не відомих раніше на Боспорі. Вони являли собою⁸ великі цистерни, вириті в землі. Стінки обкладались кам'яними плитами, а потім покривались, як і у виноробнях, цементним розчином. Днища цистерн заливались товстим шаром бетону, який поряд з цементним розчином, був досягненням римської будівельної техніки, успішно засвоєної боспорськими будівниками.

У перші століття спостерігаються також зміни в асортименті рибного експорту. Якщо раніше Боспор вивозив, головним чином, осетрових, то з переходом до великого виробництва об'єктом масової заготівлі стають дешеві сорти — оселедець та хамса⁹. Ці зміни неважко зрозуміти, коли взяти до уваги, що значна частина рибного експорту в перші віки призначалась для широких верст римської армії як основний продукт харчування.

Економічний розквіт Боспору у перші століття н. е. та його особливості в значній мірі були зумовлені зростанням ролі місцевого населення. Без врахування його впливу не можна цілком зрозуміти такі явища, як рустифікація міст або ослаблення елементів античної культури. Місцеве населення відіграло головну та вирішальну роль у новому відродженні міст, у розвитку місцевого ремесла, сільського господарства та промислів.

¹ В. Ф. Гайдукевич. Виноделие..., стор. 435 та ін.

² В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 г... стор. 189—190.

³ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство, М.-Л., 1949, стор. 357.

⁴ Эллинистическая техника, М.-Л., 1948, стор. 46.

⁵ В. Ф. Гайдукевич. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1925 гг.— МИА, № 85, 1958, стор. 184.

⁶ Ю. Ю. Марти. Городские крепостные стены Тиритаки и прилегающий комплекс рибозасолочных ванн.— МИА, № 4, 1941, стор. 20.

⁷ Tacit., Ann., XIII, 39.

⁸ В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство..., стор. 352 та ін., рис. 57—59.

⁹ В. Ю. Марти. Рибозасолочные ванны Тиритаки.— МИА, № 4, 1941, стор. 94.

Таким чином, економічне піднесення Боспору у I—II ст. н. е. відбувалося на якісно новій, місцевій основі, причому за тих історичних умов це була єдина основа, на якій стало можливим нове відродження. Форми господарства, побуту та соціальних відносин, пов'язані з існуванням античного полісу, зазнавали явного розкладу.

Крім цього, новий розквіт Боспору був можливим завдяки тому, що на початок I ст. н. е. склалась досить гнучка зовнішньополітична лінія боспорських правителів, які у складних історичних умовах, лавіруючи між двома силами — Римом та сусідніми «варварами» — забезпечили Боспору на певний час відносну внутрішню самостійність. Державний суверенітет, сильна центральна влада та укріплення військової могутності Боспору були необхідними умовами економічного розквіту Боспору у I—II ст. н. е.

-
-
x
-
-
o.
я
и
й
-
-